

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків протокол № _____ від

завідувач кафедри

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
на тему: «Гладіаторські ігри у I ст. до н.е.»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач: Ручка Дар'я В'ячеславівна, група ІС-41

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент Токарев Андрій Миколайович

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Дослідження, яке здійснюється в межах бакалаврської дипломної роботи, присвячене комплексному аналізу гладіаторських боїв у Стародавньому Римі I ст. до н.е. Актуальність теми в першу чергу зумовлена необхідністю переосмислення феномену гладіаторських ігор не лише в якості форми масового видовища, а як складного соціального, культурного та політичного явища, яке мало суттєвий вплив на розвиток пізньореспубліканського римського суспільства. У роботі особлива увага приділяється процесам інституціоналізації гладіаторських боїв, формуванню професійної системи підготовки бійців, розвитку типології гладіаторів та символічному змісту їхнього озброєння.

Мета роботи полягає у реконструкції особливостей становлення та функціонування гладіаторських боїв у Римі I ст. до н.е., відтворенні життєвого шляху гладіатора, визначенні соціальних і культурних смислів гладіаторського озброєння, а також дослідженні ролі гладіаторських ігор у суспільному та політичному житті пізньої Римської республіки. Для досягнення поставленої мети було проаналізовано походження та механізми відбору гладіаторів, особливості їх підготовки та кар'єри, визначено основні типи гладіаторського озброєння та досліджено культурне, релігійне й політичне значення видовищ.

Об'єктом дослідження виступають гладіаторські бої у Стародавньому Римі I ст. до н.е. як історичне та соціокультурне явище.

Предметом дослідження є особливості організації та функціонування гладіаторських боїв, процес формування та перебіг гладіаторської кар'єри, типологія гладіаторів та символічні значення їхніх типів, а також культурні, релігійні й політичні функції гладіаторських ігор у римському суспільстві.

У роботі комплексно застосовані методологічні підходи та методи. Завдяки принципу історизму можна розглянути гладіаторські бої в контексті соціально-політичних процесів Римської республіки. Історико-хронологічний метод забезпечив відтворення процесу розвитку та трансформації гладіаторських видовищ. Історико-генетичний метод був використаний для

простеження еволюції гладіаторських ігор від поховальних обрядів до інституціоналізованої системи масових видовищ. Історико-типологічний метод застосовувався для класифікації основних типів гладіаторів та аналізу особливостей їхнього озброєння. Також використано комплексний аналіз джерел та історико-порівняльний метод для зіставлення античних свідчень і сучасних наукових інтерпретацій.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного розгляду гладіаторських боїв I ст. до н.е. як цілісного соціокультурного явища, що поєднувало ритуальні, розважальні та політичні функції. На відміну від значної частини попередніх досліджень, у роботі здійснено спробу поєднати аналіз організаційної структури гладіаторських шкіл, гладіаторської типології та політичного значення ігор в межах одного історичного періоду. Також досліджено можливий символічний зміст гладіаторського озброєння та його зв'язок із римськими уявленнями про військових супротивників і політичну ідеологію.

У ході дослідження було здійснено висновки, що у I ст. до н.е. гладіаторські бої перетворилися на складне багатофункціональне явище, яке поєднувало ритуальні, соціальні, культурні та політичні функції. Було встановлено, що система підготовки гладіаторів відрізнялася високим рівнем організованості, та включала у себе як фізичну і дисциплінарну, так і психологічну складові. Озброєння і типологія гладіаторів мали не випадковий характер, а відображали образи народів і ворогів Риму, що перетворювало поєдинки на символічну демонстрацію військової переваги Риму. Також, було встановлено, що гладіаторські ігри перетворилися на важливий політичний інструмент, який використовувався різними діячами в якості способу для зміцнення власного авторитету.

Ключові слова: гладіаторські бої, Стародавній Рим, гладіаторські школи, римське суспільство, політична культура.

ABSTRACT

The research conducted within the framework of this bachelor's thesis is devoted to a comprehensive analysis of gladiatorial combats in Ancient Rome during the 1st century BC. The relevance of the topic is primarily determined by the need to reconsider the phenomenon of gladiatorial games not only as a form of mass entertainment, but also as a complex social, cultural, and political phenomenon that had a significant impact on the development of late Republican Roman society. Particular attention is paid to the processes of institutionalization of gladiatorial combats, the formation of a professional system of fighter training, the development of gladiatorial typology, and the symbolic meaning of gladiatorial equipment.

The aim of the study is to reconstruct the peculiarities of the emergence and functioning of gladiatorial combats in Rome during the 1st century BC, to recreate the life path of a gladiator, to determine the social and cultural meanings of gladiatorial weaponry, and to investigate the role of gladiatorial games in the social and political life of the Late Roman Republic. To achieve this aim, the origins and mechanisms of gladiator recruitment, the peculiarities of their training and career development were analyzed, the main types of gladiatorial equipment were identified, and the cultural, religious, and political significance of the spectacles was examined.

The object of the research is gladiatorial combats in Ancient Rome of the 1st century BC as a historical and socio-cultural phenomenon.

The subject of the research includes the peculiarities of the organization and functioning of gladiatorial combats, the process of the formation and development of a gladiatorial career, the typology of gladiators and the symbolic meanings of their types, as well as the cultural, religious, and political functions of gladiatorial games in Roman society.

The study comprehensively applies methodological approaches and research methods. The principle of historicism made it possible to examine gladiatorial combats within the context of the socio-political processes of the Roman Republic. The historical-chronological method ensured the reconstruction of the process of development and transformation of gladiatorial spectacles. The historical-genetic

method was used to trace the evolution of gladiatorial games from funeral rituals to an institutionalized system of mass entertainment. The historical-typological method was applied to classify the main gladiator types and analyze the features of their equipment. In addition, a comprehensive source analysis and the historical-comparative method were employed to compare ancient evidence with modern scholarly interpretations.

The scientific novelty of the research lies in the attempt to provide a comprehensive examination of gladiatorial combats in the 1st century BC as an integral socio-cultural phenomenon combining ritual, entertaining, and political functions. Unlike a significant part of previous studies, this work attempts to combine the analysis of the organizational structure of gladiatorial schools, gladiatorial typology, and the political significance of the games within a single historical period. The possible symbolic meaning of gladiatorial equipment and its connection with Roman perceptions of military enemies and political ideology were also investigated.

In the course of the research, it was concluded that during the 1st century BC gladiatorial combats transformed into a complex multifunctional phenomenon combining ritual, social, cultural, and political functions. It was established that the gladiatorial training system was highly organized and included physical, disciplinary, and psychological components. Gladiatorial equipment and typology were not random in nature, but reflected images of Rome's enemies and conquered peoples, turning combats into a symbolic demonstration of Rome's military superiority. It was also established that gladiatorial games became an important political instrument used by various public figures as a means of strengthening their authority.

Keywords: gladiatorial combats, Ancient Rome, gladiatorial schools, Roman society, political culture.

Зміст

Вступ.....	7
Розділ 1. Життя гладіатора від відбору до завершення кар’єри	14
1.1 Походження і відбір гладіаторів	14
1.2. Система підготовки бійців та правила поєдинків	19
1.3. Простір арени	31
Розділ 2. Основні типи гладіаторів, можливі закладені сенси в набори озброєння	38
2.1. Легкоозброєні гладіатори	39
2.2. Важко озброєні гладіатори	47
Розділ 3. Значення гладіаторських боїв у давньоримському суспільстві I століття до н.е.	56
3.1. Культурне та релігійне значення гладіаторських боїв	56
3.2. Політичне значення гладіаторських боїв	70
Висновки	78
Список використаних джерел і літератури	82

Вступ

Наукова актуальність

Наукова актуальність дослідження полягає у необхідності комплексного аналізу гладіаторських боїв I ст. до н.е. як важливого соціального, культурного та політичного явища пізньореспубліканського Риму.

Значна частина наукових досліджень розглядає вже сформовану та повністю інституціоналізовану систему гладіаторських ігор періоду ранньої та зрілої імперії. Натомість саме I ст. до н.е. був часом глибокої трансформації гладіаторських боїв, коли відносно обмежені приватні видовища поступово перетворювалися на масштабну та економічно і політично важливу індустрію з розвиненою системою підготовки бійців, чіткою типологією гладіаторів, усталеними правилами та активною участю держави в організації і контролі видовищ. Аналіз типів гладіаторів та їх озброєння відкриває можливість виявити приховані ідеологічні та культурні сенси, пов'язані з римськими уявленнями і політикою держави в цей період.

Об'єктом дослідження є гладіаторські бої в Стародавньому Римі I ст. до н.е. як історичне та соціокультурне явище.

Предметом дослідження виступають особливості організації та функціонування гладіаторських боїв у I ст. до н.е., процес формування та перебіг гладіаторської кар'єри, типологія гладіаторів та символічні значення типів, культурні, релігійні та політичні функції гладіаторських ігор у римському суспільстві.

Хронологічні межі дослідження охоплюють I століття до н.е., коли гладіаторські бої зазнали якісних змін, саме в цей час вони перейшли від локальних поховальних виступів до організованої системи масових видовищ.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Риму та Італії, де відбувався основний розвиток системи гладіаторських ігор, діяли провідні школи, зосереджувалися політичні процеси та формувалася традиція боїв. За потреби розгляд залучатиме й інші провінції Римської держави, якщо вони

мають значення для пояснення загальних тенденцій або походження окремих типів гладіаторів.

Історіографія питання

Однією з найбільш важливих робіт з історії гладіаторських боїв лишається монографія Жоржа Вілле *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. У ній автор докладно відстежує розвиток гладіаторських ігор від ранніх мунер, приділяючи значну увагу організації шкіл, а також трансформаціям соціального і релігійного значення гладіаторського бою. Його праця фактично заклала основу для подальших сучасних досліджень гладіаторської тематики¹.

У пізніших дослідженнях зростає інтерес дослідників до політичного значення гладіаторських видовищ, так праця *Emperors and Gladiators* Томаса Відемана присвячена аналізу гладіаторських боїв в контексті політичної культури Риму, де арена є важливим інструментом взаємодії між владою і населенням². Відеман також приділяє особливу увагу ролі поєдинків у формуванні римської ідентичності та змінам у позиції гладіаторів у суспільстві. В своїй статті «Single Combat and Being Roman» автор також окремо досліджував гладіаторський бій як форму публічної демонстрації і поширення традиційних римських чеснот, асоційованих з військовою справою³.

Монографія *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej* польського дослідника Даруша Слепака є одією з ключових у напрямку дослідження політичного аспекту видовищ. Ця робота є особливо важливою в дослідженні I століття до н.е., оскільки автор зосереджується на ньому, як періоді активного втручання інституту ігор в політичне життя Риму⁴.

В сучасних дослідженнях матеріальної культури гладіаторів одним з провідних авторів є Маркус Юнкельман, його робота *Das Spiel mit dem Tod: So*

¹ Ville Georges. *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rome: École française de Rome, 1981. 526 p.

² Wiedemann Thomas E. J. *Emperors and Gladiators*. New York: Routledge, 1992. 208 p.

³ Wiedemann Thomas. "Single Combat and Being Roman" // *Ancient Society*. 1996. Vol. 27. P. 91–103.

⁴ Ślapek Dariusz. *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum, 1995. 180 p.

kämpften Roms Gladiatoren суттєво вплинула на сучасні уявлення про специфіку гладіаторських поєдинків, їх тактику і практичність спорядження⁵.

В межах нашої теми важливим є також дослідження розвитку спеціалізованого простору гладіаторських арен, детально цю проблему вивчала Кетрін Велч, в своїй праці *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* вона простежила розвиток римських амфітеатрів від ранніх форумів і тимчасових конструкцій до імперської архітектурної традиції стаціонарних споруд, а також провела зв'язок архітектурних трендів з політичною ситуацією в Римі в різні періоди. Її дослідження дозволяє нам краще розуміти, яким чином ріст популярності ігор впливав на міський простір Риму, а також як зростав рівень їх інституціоналізації⁶.

Дослідниця Елісон Футрел в своїх працях, таких як *Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power* докладно розглядає гладіаторські бої як складний соціальний та культурний механізми, пов'язані з демонстрацією влади, релігійними уявленнями, формуванням суспільних цінностей і взаємодію між елітами та населенням. Особливу увагу вона також приділяла гендерному аспекту боїв та символіці, закладеній у взаємодію бійців і едіторів⁷.

Дональд Кайл *Spectacles of Death in Ancient Rome* також досліджує символізм і культурну роль боїв, він також детально досліджував зв'язок гладіаторських ігор з поховальними обрядами і ритуальними практиками, розглядаючи їх як багатофункціональне соціальне явище, значення якого могло змінюватись від історичного періоду⁸.

Огляд джерел

Для дослідження гладіаторських боїв у I ст. до н.е. використовуються численні античні джерела, що дозволяють охопити різні аспекти цього явища. Гай Юлій Цезар у «Записках про громадянську війну» описує події

⁵ Junkelmann Marcus. *Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2000. 300 p.

⁶ Welch Katherine E. *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. 368 p.

⁷ Futrell Alison. *Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power*. Austin: University of Texas Press, 1997. 248 p.

⁸ Kyle Donald G. *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London; New York: Routledge, 2014. 288 p.

громадянської війни з позиції безпосереднього учасника. Хоча гладіаторські ігри не є центральною темою твору, у ньому містяться відомості про римські політичні практики та використання публічних видовищ для здобуття підтримки населення, що важливо для розуміння соціального та політичного контексту ігор.

Тертулліан у трактаті «Про видовища» аналізує римські публічні бої з моральної та релігійної точки зору. Його праця виділяється глибокою критикою жорстокості та аморальності гладіаторських ігор.

У філософських працях Цицерона увага звертається як на моральні та етичні аспекти, так і культурний контекст, у якому відбувалися гладіаторські бої. Хоча бої не описуються детально, вони стають важливим елементом для розуміння римського погляду на видовища, їх роль в політичному і культурному житті Риму.

Плутарх у «Порівняльних життєписах» описує гладіаторські бої у контексті політичної діяльності окремих діячів. Його свідчення дозволяють відстежити, як організація публічних видів спорту використовувалася для здобуття популярності та впливу у римському суспільстві. Аналогічно, у «Життях дванадцяти Цезарів» Светонія багато уваги приділяється організації боїв, витратам на них і реакції населення, що дає матеріал для дослідження ролі гладіаторських ігор у механізмах влади та політичної комунікації.

Мета дослідження полягає у тому, щоб реконструювати особливості становлення та функціонування гладіаторських боїв у Римі I ст. до н.е., відтворивши життєвий шлях гладіатора, соціальні та культурні смисли типів озброєння, а також роль гладіаторських ігор у суспільному й політичному житті пізньої Республіки.

Задля досягнення окресленої мети треба було виконати наступні завдання:

- з'ясувати походження, механізми відбору та умови підготовки гладіаторів;

- відтворити організацію боїв на арені та особливості перебігу гладіаторських поєдинків;
- охарактеризувати завершення гладіаторської кар'єри та можливі соціальні наслідки для учасників боїв;
- визначити типи озброєння властиві для цього періоду і показати можливі соціальні та культурні смисли, закладені у них;
- визначити місце гладіаторських ігор у культурному та релігійному житті римлян;
- розкрити їхню роль як інструменту політичної боротьби та суспільної комунікації в I ст. до н.е.

Методи. Під час дослідження теми було використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі застосовувалися аналіз, синтез, узагальнення, опис, а також методи індукції та дедукції. Серед спеціально-історичних методів основними стали принцип історизму, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи, метод критики історичних джерел і окремі елементи дискурс-аналізу.

Одним із ключових методологічних принципів став принцип історизму, який дозволив дослідити гладіаторські бої в контексті суспільно-політичних процесів пізньої Римської республіки. Завдяки цьому вдалося простежити процес трансформації гладіаторських ігор у важливий елемент римського політичного та суспільного життя. Також принцип історизму дав можливість проаналізувати зміни соціального статусу гладіаторів і їх певних типів, еволюцію ставлення римського суспільства до арени та процес посилення державного контролю над видовищами в період раннього принципату.

Проблемно-хронологічний метод використовувався для послідовного відтворення розвитку гладіаторських боїв у I століття до н.е. Його застосування дозволило відстежити основні етапи інституціоналізації гладіаторських

видовищ, професіоналізації гладіаторських шкіл, розвиток системи підготовки бійців та уніфікацію правил проведення поєдинків.

Історико-генетичний метод був залучений для дослідження походження гладіаторських боїв та їхньої подальшої еволюції. За допомогою цього методу було проаналізовано процес перетворення ранніх поховальних ігор на складну систему масових видовищ, що виконувала політичні, соціальні та культурні функції у римському суспільстві, а також було проаналізовані основні теорії походження боїв і їх можливу спадковість до інших видовищ.

Для дослідження типології гладіаторів і особливостей їхнього озброєння використовувався історико-типологічний метод. Це дозволило класифікувати основні типи гладіаторів, визначити характерні риси їх спорядження та дослідити процес формування усталених гладіаторських типів у I столітті до н.е.

Історико-порівняльний метод дав можливість зіставити античні свідчення та сучасні наукові інтерпретації гладіаторських боїв. Також цей метод використовувався для аналізу можливого зв'язку між окремими типами гладіаторів і військовими традиціями народів, проти яких воював Рим, а також міфами і гендерними уявленнями.

Важливе місце у дослідженні посідав метод критики історичних джерел, так як значна частина інформації про гладіаторів походить із творів античних авторів, які часто використовували образ гладіатора у політичній риторичі або моральних повчаннях.

Також у роботі використовувалися окремі елементи дискурс-аналізу, що дозволило дослідити особливості репрезентації гладіаторів у римській культурі та політичному дискурсі. Завдяки цьому було проаналізовано, як образ гладіатора використовувався для характеристики мужності, дисципліни або політичної небезпеки в античній літературі.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному огляді гладіаторських боїв I ст. до н.е. як цілісного соціокультурного явища, яке поєднувало розважальні, ритуальні і політичні функції. На відміну від

більшості попередніх робіт, де питання видовищ висвітлювались окремо, у даному дослідженні робиться спроба узагальнити їх у межах єдиного історичного періоду.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

Апробація результатів та окремих аспектів дослідження проводилася під час засідання студентського наукового гуртка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «AD FONTES!», за темою «Гладіаторські бої в Стародавньому Римі: між ритуалом, спортом і видовищем».

У ході дослідження вийшло дійти наступних висновків: У цей період формується розгалужена інфраструктура гладіаторських шкіл, де відбувалася професійна підготовка бійців за чітко визначеними моделями. Сама арена мала стабільний регламент проведення боїв, що свідчить про високий рівень організації й стандартизації видовищ. Озброєння та типологія гладіаторів у I ст. до н.е. не були випадковими: вони відтворювали образи реальних ворогів Риму того часу від самнітів і фракійців до галлів, що дозволяло відображати на арені моделі реальних воєнних конфліктів. Завдяки цьому гладіаторський поєдинок ставав своєрідною театралізованою виставою де глядач ідентифікував себе з римською цивілізацією, армією і цінностями, а подія на арені закріплювала уявлення про військову перевагу та право римлян на владу над підкореними народами. У римському суспільстві гладіаторські бої виконували низку важливих функцій, вони слугували розвагою для населення, ходом для виходу емоцій натовпу, демонстрацією щедрості магістратів і кандидатів на політичні посади, а також мали релігійно-ритуальний підтекст, відтворюючи давні поховальні традиції. Саме в I ст. до н.е. ці функції поєднуються в єдину систему: видовища стають засобом зміцнення соціальної ідеології, політичного впливу на міські маси та підтримання колективної ідентичності Риму.

Розділ 1. Життя гладіатора від відбору до завершення кар'єри

У I столітті до н.е., в період активної трансформації гладіаторських боїв з відносно обмежених поховальних мунер у масштабний суспільний інститут, формується більш організована система рекрутингу, підготовки та утримання бійців, виникають професійні гладіаторські школи, а державна влада починає поступово посилювати контроль над сферою гладіаторських видовищ. Поряд із військовополоненими та засудженими дедалі частіше з'являються добровольці, які свідомо вступали до гладіаторських шкіл заради грошей, слави або можливостей соціального виживання, що свідчить про поступову зміну суспільного статусу гладіаторів та формування суперечливого образу бійця, який одночасно залишався поза суспільною ієрархією та міг сприйматися як символ мужності і військової доблесті.

Дослідження життєвого шляху гладіатора і простору арени дозволяє відстежити не лише особливості роботи гладіаторської системи, але і процеси соціальної та культурної трансформації Риму. Система підготовки бійців, умови життя в лудусах, організація поєдинків та можливості завершення кар'єри відображали рівень інституціоналізації гладіаторських боїв і поступове перетворення арени у важливу частину римського суспільного життя.

1.1 Походження і відбір гладіаторів

Ми можемо назвати три основних джерела, з яких могли походити учасники видовищ з гладіаторами, це раби, злочинці і особисто вільні добровольці. У період Республіки та ранньої імперії основним джерелом рабів для Риму стали військові кампанії, так полонених, захоплених у походах, зазвичай передавали в рабство. Так Цицерон визначає гладіаторів як «людей без

моральної цінності», маючи при цьому на увазі, що вони походять з числа злочинців і варварів⁹.

Не виключено, що навички, набуті захопленими чоловіками як можливими колишніми воїнами, могли особливо цінуватись під час виступів на гладіаторській арені. Зі збільшенням кількості захоплених рабів зростала й кількість людей вже народжених у рабстві, такі люди могли бути використані як на арені, так і в інших сферах діяльності. Родини Юніїв і Еміліїв Лепідів, організатори першої зафіксованої мунери в Римі, мали представників серед відомих римських воєначальників, тому, ймовірно, мали можливість використовувати захоплених полонених. Існують підстави вважати, що застосування військовополонених в якості бійців було поширеним і під час ранніх кампанських поховальних ігор¹⁰.

На користь теорії про поширене використання полонених на ранніх етапах розвитку гладіаторських ігор говорить і спорядження деяких ранніх усталених типів гладіаторів, яке могло відображати озброєння і бойові традиції і стилі народів, проти яких воював Рим, зокрема самнітів, галлів і фракійців. Опір римлянам у їх військових походах фактично виносив полонених за межі римського правового порядку, так вони не могли розраховувати на прихильність з боку держави, і дарування їм рабства замість негайної страти навіть могло позиціонуватись як прояв милості.

Використання військовополонених у ранніх гладіаторських виступах іноді створювало складні ситуації навіть для самих римлян. Показовим є випадок після завершення Другої сицилійської війни рабів, так коли останні повстанці здалися проконсулу Манію Аквілію у 100 році до н. е., їх доставили до Риму і змусили битися з дикими тваринами. Це мало стати формою страти за повстання проти римської влади. Однак навіть на арені вони продовжували

⁹ Cicero, *Tusculanae Disputationes* 2.41

¹⁰ A. Futrell. *The Roman Games: A Sourcebook*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. P. 121.

чинити опір, полонені наполягли на праві самостійно обрати спосіб власної смерті, тим самим позбавивши Рим символічної влади над їхнім життям¹¹.

Яскравим і цілком конкретним прикладом військовополоненого бійця є Спартак, який загалом представляє собою цілком типовий портрет гладіатора періоду I століття до н.е., так його батьківщиною була Фракія, в певний період свого життя він служив найманцем у римській армії, ймовірно під час Першої Мітрідатової війни у 80х роках до н.е., однак дезертирував і почав займатись розбоєм. Після цього він був захоплений в полон і вірогідно саме завдяки наявності в нього певного військового досвіду і високих фізичних даних його продали в гладіаторську школу ланісти Батіатуса в Капуї, яка зі свідчень Плутарха була збирала з гальських та фракійських полонених «не винних в жодному злочині»¹².

Рабів для гладіаторських шкіл ланісти, власники шкіл, також купували і на відкритих ринках, хоча в якості покарання іноді їх перепродавали в школи самі власники. Нам відомий випадок, коли Вітеллій продав раба, який проявляв непокору, мандрівному ланісті, проте, в останній момент перед тим як той вийшов на арену як боєць, звільнив його¹³. Загалом, на думку дослідників, які займаються аналізом доступних джерел, значна частина гладіаторів в I столітті до н.е. походила саме зі стану рабів¹⁴.

Потрапляючи до ланісти, людина, незалежно від свого походження, фактично переходить в його власність. При цьому самі римляни відносились до ланіст з певною неповагою і ставили під сумнів моральність їх діяльності, так Сенека підкреслював що між ланістами і работорговцями не було великої різниці, звинувачував їх у відношенні до людей як до худоби, яку відгодовують до продажу. Порівнював їх і з сутенерами, на його думку вони стояли в одному

¹¹ Diodorus Siculus. Bibliotheca historica. XXXVI. 10.

¹² Kyle D. G. Spectacles of Death in Ancient Rome. New York: Routledge, 2014. P. 84.

¹³ Suetonius, Vitellius, 12.

¹⁴ Futrell A. The Roman Games: A Sourcebook. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. P. 120.

ряду, так як були по суті своїй торговцями людською плоттю, що вважалось маргінальною діяльністю у Давньому Римі¹⁵.

З іншого ж боку, фактично володіти рабом-солдатом і просто здавати його в оренду, не будучи при цьому ланістою, тобто безпосередньо власником школи, чимось морально неправильним не вважалось. Так Цицерон вітає свого друга Аттіціуса з придбанням солдата, який може повністю покрити свою ціну кількома виступами¹⁶. Тобто, сам факт володіння і отримання прибутку з гладіатора не сприймався як щось неприйнятне, відповідно негативне ставлення до ланіст могло бути зумовлено їх прямою причетністю до організації і підтримання практик, пов'язаних з тілесною підготовкою, ризиком каліцтва і смерті.

Знаходячись у володінні господаря ланісти гладіатори були змушені приймати новий спосіб життя у постійному ризику, хоча кар'єра гладіатора надавала певні переваги у виняткових випадках. Поразка на арені не завжди була рівноцінна смерті, оскільки правила протягом розвитку гладіаторства в цей період змінювались і переможений міг отримати шанс на помилування і продовжити виступати, що ми докладніше розглянемо пізніше.

Попри зазначені вище труднощі, велика частина гладіаторів в I столітті до н.е. все ж приймала такі умови існування, так як компенсацією виступала можливість здобути свободу та славу, до того ж для засуджених до страти гладіаторство ставало меншим злом. Про цілком реальний шанс отримати рудіс, дерев'яний меч, який символізовав свободу глаіатора і звільнення зі служби, нам вперше повідомляє Цицерон¹⁷. Такий жест підкреслював рівень кваліфікації бійців у I столітті до н.е., так як в цей період вони стають цінною інвестицією, яких необхідно було винагороджувати, до того ж існувала висока вірогідність, що після отримання свободи гладіатор повернеться до роботи в лудусі, або вступить в склад гладіаторів повторно.

¹⁵ Seneca. De Beneficiis. VI.12.2.

¹⁶ Cicero. Letters. 10.

¹⁷ Cicero. Philippics. II .29.74.

Починаючи з III століття до н.е., римські завойовницькі компанії у східному Середземномор'ї та Егейському регіоні забезпечували регулярне поповнення кількості рабів до римських господарств, що робило великий вклад в економічне піднесення. Зокрема як насичений рабами регіон виділяється Кампанія, і особливо родючі землі Капуї, насичені великою кількістю рабської робочої сили, стали одним з найбільш процвітаючих економічно регіонів. Цицерон прямо проводив зв'язок між цим економічним піднесенням і проявами пихи з поширенням і зростанням популярності гладіаторських видовищ¹⁸, а гладіатори насиченої невільниками Кампанії вважались найкращими, а школа взірцевою.

Варто також означити існування особисто вільних гладіаторів, ауктораті, які наймалися у це ремесло самі за контрактом. Це могли бути вільні від народження люди, проте дослідники, такі як Дональд Кайл, припускають що, вірогідно, на контракт йшли в основній масі відпущені гладіатори¹⁹. Такий вибір діяльності у I сторіччі до н.е. не був зумовлений бажанням легко розбагатіти, радше це було способом уникнути банкрутства, а також ризикнути життям. Практика найму вільних людей у гладіатори загалом є доволі давньою, і на момент I століття до н.е., вірогідно, було доволі стійкою. Так рання історія аутократі є доволі дискусійною, у нас є свідчення Лівія про ігри 206 року до н.е., де згадується участь осіб, які виходили на арену добровільно, він пише: «Вся робота бійців була добровільною та безоплатною»²⁰. Однак, не виключено, що це є більш пізньою інтерпретацією автора, цей факт зокрема підкреслює дослідник Джордж Філлі. Він пропонує як однозначне найбільш раннє свідчення добровільного гладіаторства п'єсу Помпонія «Виссо аuctoratus», написану близько 100 року до н.е., на думку Філлі сама назва роботи чітко свідчить про те, що герой це вільна людина, яка стала гладіатором²¹.

¹⁸ Cicero. De Officiis. II.55.

¹⁹ Kyle D. G., Spectacles of Death in Ancient Rome. New York: Routledge, 1998. P. 87.

²⁰ Livy. Periochae. 28

²¹ Ville G., La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien. Rome: École française de Rome, 1981. P. 47.

У контексті вільних гладіаторів варто також згадати те, що наприкінці досліджуваного періоду, за свідченнями Діо Кассія, право виступати на арені отримали еквіти. За його повідомленням у 11 році до н.е. представники цього привілейованого стану не тільки отримали право брати участь у боях, а й отримали значну популярність, так як на видовищі був присутній сам Август²². Ця інформація має важливе значення для розуміння змін соціального складу гладіаторів і навіть росту престижу цієї діяльності за розглянутий нами період. Якщо в більш ранній період участь у видовищі мала маргінальний чи вимушений характер, то в період правління Августа спостерігається поступове розширення кордонів допустимого, що включало навіть представників привілейованих верств.

Також дослідник Девід Поттер наполягає на наявності в I столітті до н.е. чіткого процесу, через який мала пройти вільна людина щоб стати гладіатором. Так особисто вільна людина мала спершу офіційно оголосити свій намір перед магістратом, після чого мав бути укладений контракт з організатором ігор, який фіксував умови участі та винагороду. Коли положення договору були узгоджені майбутній гладіатор мав дати клятву, Поттер пропонує таке її формулювання як найбільш достовірний варіант: «Бути спаленим у вогні, скутим у кайдани, побитим різками, вбитим сталлю». При цьому лишається невизначеним, чи передбачає ця присяга зобов'язання гладіатором перемогти, приймати будь-який результат боб, чи відповідати за порушення встановлених договором вимог. Після складання усної клятви доброволець отримував грошову винагороду, яка була передбачена вищезгаданим укладеним договором, а завершальним етапом процедури слугувала символічна ініціація, під час якої гладіатора били різкою²³. Вірогідно цей акт був пов'язаний зі словесною клятвою, мав слугувати її підтвердженням, а також мав підкреслювати включення до системи підпорядкування у новому статусі. Такий доволі чіткий порядок дій вказує на наявність стійкої структури, в рамках якої участь

²² Dio Cassius. LVI. 25. 7-8.

²³ Potter D. S., *Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. P. 312.

принаймні добровольців у гладіаторських боях вже регулювалася юридичними і дисциплінарними нормами.

1.2. Система підготовки бійців та правила поєдинків

Всередині гладіаторські школи були ієрархічно структуровані відповідно до досвіду бійців, записів про досягнення, а також правового статусу, тобто аутократі були ієрархічно вищими²⁴. Навіть не зважаючи на симпатії імператорів чи шанувальників, стиль бою гладіатора, його спеціалізацію, зазвичай це не мало значення для його статусу.

Умови життя гладіаторів в цей період були суворими, але, як на той момент хороше джерело прибутку, вони, можливо, жили навіть краще, ніж деякі вільні люди з бідних прошарків населення, принаймні з точки зору забезпечення їжею, житлом та доглядом за здоров'ям²⁵. Нещодавно придбані або недисципліновані гладіатори були закуті в кайдани, їх залишали без нагляду лише під час купання, проте досвідчених гладіаторів могли не зв'язувати і навіть не обмежувати їх перебуванням виключно в казармах.

Призові гроші, які гладіатор міг отримати за успішні виходи на арені, за своїм характером можна порівняти з умовно особистими коштами раба, що перебували під його розпорядженням, але формально залишалися у власності хазяїна. Накопичення коштів створювало для гладіатора можливість спробувати поступово викупити свою свободу, що було мотивацією для тренувань, як потенційний шлях до зміни соціального статусу.

Попри обмеження, зумовлені безправним становищем, гладіатори могли вступати у стійкі партнерські відносини, схожі на сімейні, як і інші римські раби. В цих парах вони могли мати дітей, хоча такі шлюби не мали юридичного оформлення і залежали від волі власника²⁶. Водночас, якщо гладіатор добивався звільнення, подібні відносини могли легалізуватись, що свідчить про їх соціальне значення.

²⁴ Ville G., *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rome: École française de Rome, 1981. P. 140.

²⁵ Kyle D. G., *Spectacles of Death in Ancient Rome*. New York: Routledge, 1998. P. 84.

²⁶ Wiedemann T. E. J., *Emperors and Gladiators*. New York: Routledge, 1992. P. 115.

Після надходження в школу нові гладіатори закріплювались за конкретним типом набору озброєння і бойової спеціалізації. Відповідно до спеціалізації його передавали під опіку інструктора, який ніс відповідальність за бойову підготовку гладіаторів даного типу. Загальне керівництво навчальним процесом здійснював сам ланіста, який організовував підготовку, контролював найм фахівців-інструкторів і досвідчених наставників, зазвичай із числа звільнених досвідчених гладіаторів. При цьому крім ролі організатора, ланіста виконував і певні господарсько-економічні функції при керівництві школою, він укладав угоди з організаторами ігор, в тому числі узгоджуючи рівень майстерності гладіаторів та видовищність бою з ризиками їх втрати²⁷.

Процес тренування був спрямований на максимальну ефективність і збереження мінімальних ризиків травмування гладіаторів, саме через це використовувався дерев'яний меч, а не бойова зброя. Крім тренувальних поєдинків між собою, новачки активно розвивали бойові навички на спеціальному дерев'яному стовпі, вбитому в землю, це дозволяло бити з повною силою, уникаючи травматизації партнера, а також відпрацьовувати бойові атакуючі прийоми із застосуванням щита, який використовували більшість гладіаторських типів²⁸.

Квінтіліан порівнює гладіаторський бій та риторику, даючи нам підстави вважати, що система гладіаторського навчання мала доволі впорядковану систему, різні типи ударів могли бути класифікованими, також тактики захисту і атаки для різних наборів озброєння, що в певному сенсі схоже на більш пізні стилі фехтування²⁹.

Певні уявлення про системність підготовки гладіаторів знаходить відображення в словах Цицерона, де він також проводить паралель між технікою і стилем гладіаторського бою і мистецтвом риторики, так він каже: «Гладіатори, не роблять жодних рухів ні під час обережного парирования, ні під час енергійних ударів, що не має певної грації, так що все, що корисне для

²⁷ Futrell A., *The Roman Games: A Sourcebook*. Malden, MA; Oxford: Blackwell Publishing, 2006. P. 138.

²⁸ Junkelmann M., *Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren*. Mainz: Philipp von Zabern. P. 125-126.

²⁹ Quintilian. *Institutio Oratoria*. V. 13. 54.

бою, також привабливе для вигляду». Зокрема в коментарі підкреслюється, що удари, які проводили гладіатори не були хаотичними і бійці не покладались виключно на силу. Навпаки, бій проводився по чітко розробленій техніці, кожен рух мав бути контрольованим, доцільним і навіть в певній мірі естетичним, що справді було доцільно, зважаючи на те що цілтю виступу була саме максимальна видовищність для публіки. Цицерон підкреслює, що важливу роль відіграва точність, своєчасність і економія рухів, що давало можливість зберегти сили впродовж поєдинків³⁰. Така характеристика говорить про існування глибоко продуманої методики у навчанні, наявність стратегії, цілісної системи рухів, спрямованої на формування максимально ефективного, раціонального і видовищного бою. Цей фрагмент дозволяє зробити висновок, що в I столітті до н.е. підготовка гладіаторів була системним процесом, де увага приділялась технічній стороні бою, і навіть включала навчання контролю над тілом і рухами, точністю і навіть естетиці.

У контексті дослідження системи тренувань гладіаторів у I столітті до н.е. варто також згадати її можливий зв'язок з традиційною військовою підготовкою. Цей аспект у своєму дослідженні згадує зокрема Томас Відельман, так він наголошує на існуванні прямого зв'язку між ланістами і військовою підготовкою, принаймні за надзвичайних ситуацій, коли новобранців необхідно було швидко навчити базовим бойовим навичкам. Припускається, що арени у провінціях, які зазвичай знаходились в безпосередній близькості від баз легіонерів, могли нести певну тренувальну функцію до того як в I столітті до н.е. не почали поступово організовуватись спеціалізовані простори - *juventus*, призначені для підготовки юнаків. Варто також зазначити, що до західних провінцій ця практика дійшла пізніше, тому взаємодія легіонерів з гладіаторськими школами могла зберігатись і довше³¹.

Звичайно, це не говорить про тісний інституційний зв'язок, радше про певну функціональну паралель і часткову взаємодію. Такі перетини дозволяють

³⁰ Marcus Tullius Cicero. Orator. 228.

³¹ Wiedemann T., Single Combat and Being Roman // Ancient Society. Vol. 27. 1996. P. 101.

нам припустити, що простір гладіаторських шкіл в цей період працював як доволі високоспеціалізоване середовище з інтенсивною підготовкою, яке було зокрема орієнтоване на індивідуальний бій, проте з використанням принципів, актуальних для традиційної військової справи. Ефективність гладіаторської тренувальної системи у відпрацюванні базових бойових навичок фактично дозволяє нам припустити їх універсальність. До того ж, це характеризує і тренувальний простір лудусів як дисциплінований, і, що важливо, функціонально наближений до професійної боцової практики.

Водночас гладіаторська підготовка не закінчувалась на фізичному аспекті і включала в себе також елементи виховання дисципліни та психологічної підготовки, які були необхідні для успішних і видовищних виступів на арені. Показовим є порівняння Епиктета, який проводить порівняння виховання бойових навичок гладіаторів у лудусі з підготовкою риторів, тобто успіх в обох сферах залежав від дотримання встановлених правил, самоконтролю і відданості³². Таким чином, гладіаторські тренування являли собою не тільки фізичну підготовку, а і цілісну систему для формування професійної майстерності і особистої дисципліни бійця.

Про наявність певної психологічної і дисциплінарної підготовки, а також моральних норм у гладіаторському середовищі свідчить і висловлювання Цицерона, у Тускуланських бесідах він наводить гладіаторів як приклад людей, які попри низьке соціальне становище демонструють дисципліну, витримку і гідність на арені, навіть перед ризиком смерті і поранення. У контексті аналізу процесу підготовки гладіаторів цей уривок дозволяє зробити висновок, що їхнє навчання включало не тільки фізичний компонент, але й розвиток високого рівня психологічної стійкості до стресу. Так регулярні тренування, участь у боях на арені і постійне перебування в умовах загрози потребували формуванню вкрай специфічного ставлення до болю та смерті, близького до стоїчного ідеалу. Таким чином, гладіатор в цьому уривку виступає як приклад

³² Epictetus. Discourses. III. 15.

людини, яка через практику досягає високого рівня самоконтролю, який не був звичний навіть в римському військовому середовищі³³.

Спираючись на це свідчення Цицерона, у ході підготовки проводились окрім звичайної психологічної підготовки і системне формування готовності до смерті. Так він підкреслює що незалежно від свого походження, гладіатори також мали психологічну силу свідомо приймати смерть. В системі видовищ такий фінал бою був частиною встановленого порядку, і особливо показовою у описі є їх готовність підставити шию для смертельного удару, що свідчить про сформований механізм підпорядкування і внутрішнього прийняття.

У контексті аналізу системи підготовки можна зробити висновок, що гладіаторів навчали і «правильно помирати», тобто поведінка навіть в такому випадку була доволі чітко регламентована, бо Цицерон говорить про це саме як про норму, а не спонтанний вчинок окремих бійців. Від гладіаторів очікувалось збереження самоконтролю і готовність покоритись волі організатора ігор і натовпу³⁴.

Проте, незважаючи на те, що смерть була невід'ємною частиною гладіаторського способу життя і системи підготовки загалом, навчання в лудусі передбачало і опанування інших складних ситуацій, пов'язаних зі смертельними поєдинками. Так Сенека називає смертельно поранених супротивників найбільш небезпечними, тобто це було фактором який істотно впливав на хід бою³⁵. Гладіатори-ветерани мали володіти вмінням контролювати ситуацію і правильно оцінити стан і шанси опонента³⁶. Вірогідно така поведінка також входила в стратегію «правильної смерті», такий борець, втративши шанси через важке поранення, здатен діяти максимально рішуче. Суперник в свою чергу мав застосовувати стратегічне мислення, а також мати навички реагування на зміну ситуації і продумувати бойові сценарії.

³³ Cicero. Tusculanae Disputationes. II.17.

³⁴ Cicero. Tusculanae Disputationes. II. 18.

³⁵ Seneca Rhetor. Controversiae. IX. 6.

³⁶ Futrell A., The Roman Games: A Sourcebook. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. P. 140.

Умови утримання в гладіаторських школах не обмежувались тільки суворою дисципліною, у підготовці передбачались також і певні умови побутового комфорту. Зокрема практикувались процедури з догляду за тілом і здоров'ям, так це включало наприклад масажі з олією після тренувань, що сприяло відновленню, також самі школи часто розташовувались в місцях, які вважаються сприятливими для здоров'я. Важливою частиною підготовки хорошого гладіатора було також спеціальне харчування.

У нас немає достовірних даних про умови утримання гладіаторів і їх побуту та повсякдення в I столітті до н.е., проте ми можемо припустити що вони були не гіршими, ніж в інших рабів, так як навіть пізніше римляни визначали їх як частину загального рабського стану³⁷. Так Варрон називає обов'язковим надання рабу місця для хорошого сну, відпочинку після роботи, захищеного від холоду та спеки, а також місця для прогулянок³⁸. Рабам також було дозволено мати особисті речі і формувати особисті зв'язки і сім'ї з іншими рабами, це мало мотивувати їх прив'язуватись до місця проживання. Загалом рекомендоване відношення до рабів в цей період було доволі поступливим, так фізичні і надто суворі міри покарання вважались не ефективними, натомість пропонувалось домовлятись з рабами словесно, а також спиратись радше на заохочення, чи навіть іноді ставати з ними на один рівень. Так Варрон приділяє особливу увагу зменшенню у робочих рабів почуття неповноцінності, на його думку більш безпечним і ефективним є той раб, з яким господар обговорює його роботу і певним чином рахується з ним. Проте при обговоренні гладіаторів у нас все ж є причини думати, що саме проблема збереження відчутті особистого достоїнства могла стояти гостро принаймні в першу половину I століття до н.е., так основною описаною римськими джерелами мотивацією повстання Спартака у найбільшій школі цього періоду. було саме відчуття приниження.

³⁷ Florus. Epitoma de Tito Livio. II.8.3.

³⁸ Marcus Terentius Varro. Rerum Rusticarum. I. 13. 1.

Таким чином, внутрішня організація гладіаторської школи та система підготовки були направлені на формування технічно підготовленого і дисциплінованого учасника видовища. Розглянувши умови життя і підготовки ми маємо підійти до правил, які регулювали їх виступи на арені. Юнкельман підкреслює, що обмеженість джерельної бази за цей період значно ускладнює для нас реконструкцію тих традицій, які передували реформам при Августі, тоді як їхні результати більш очевидні³⁹. До нашого часу не дійшли чіткі сформульовані та кодифіковані норми, проте на підставі наявних джерел ми можемо реконструювати основні принципи і усталені практики, яких мали дотримуватись учасники боїв в цей період.

Так, як ми вже зазначали раніше, виступи на арені цінувались перш за все за видовищність і майстерність учасників. В той же час зі слів Сенеки Старшого смерть переможеного гладіатора у поєдинку була не тільки не обов'язковою, а й небажаною і, вірогідно, могла нести за собою певні наслідки для формального переможця. Так він пише: «Серед гладіаторів найсуворіші умови для переможця настають зі смертю бійця»⁴⁰.

Деякі дослідники, такі як Роберт, припускають, що вбивати переможених не хотіли самі гладіатори, так як часто опоненти, вимушені битися на арені, жили в одному лудусі і мали спільний досвід⁴¹. Картер в свою чергу зазначає, що хоча гладіатори, які тренувались в одній школі, справді могли знати один одного, все ж сумнівно, що пара бійців, які належали до різних категорій, були знайомі. Жодне джерело не повідомляє нам, що гладіатори відмовлялись вбивати вибірково саме тих, з ким у них були зв'язки⁴².

Коулман в публікаціях своїх лекцій припускає, що така поведінка могла бути радше проявом негласного професійного кодексу, ніж відчуття товариства. Вірогідно, що це правило поведінки на арені було введено самими гладіаторами. Вбивство і важке травмування опонента у бою не мало ніякого

³⁹ Junkelmann M., *Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren*. Mainz am Rhein: von Zabern, 2000. P. 35.

⁴⁰ Seneca Rhetor. *Controversiae*. IX. 6. 1.

⁴¹ Robert L., *Les gladiateurs dans l'Orient grec*. Paris: Champion, 1940. P. 262–263.

⁴² Carter M. J., *Gladiatorial Combat: The Rules of Engagement* // *The Classical Journal*. Vol. 102. No. 2. 2006. P. 104.

сенсу для бійця, який вже формально переміг, до того ж жорстока поведінка могла бути засуджена публікою⁴³.

Для дослідження теми можливої кооперації між гладіаторами також вкрай корисним є розрахунок, проведений Джаромом Баллетом і Дамієном Базіном, які запропонували математичну формулу, базовану на теорії ігор та рівновазі Неша. Їх модель доводить, що у такій системі справді може виникати кооперативна рівновага, за якої переможець часто зберігає життя переможному. Вони підкреслюють також, що встановлення рівноваги можливе навіть для так званих «індивідів з низькою альтернативною вартістю», тобто тих кому немає чого втрачати, якщо в межах групи діє стратегія взаємного стримування і потенційної помсти. Також, на думку Базіна і Баллета на формування такої стратегії ймовірно впливало прагнення публічного схвалення, тобто гладіатори були особисто зацікавлені в тому, щоб демонструвати довгі і видовищні поєдинки, які б задовольняли естетичні очікування публіки, а смерть одного з бійців при цьому не була обов'язковою. Вони також звертають увагу на те, що така вибудована модель пояснює, чому смерть наступала радше в наслідок отриманих поранень, а не фіналом бою. Підкреслюється, що навіть за врахування зовнішньої вірогідності смерті після травм, кооперативна рівновага тільки посилюється, так як виживання є взаємовигідним для всіх учасників системи⁴⁴.

Вкрай важливою точкою в нашому дослідженні є введення реформ Августа, які стосувались регулювання проведення гладіаторських поєдинків, так на думку іспанського дослідника Пастора Муньоз вони є вирішальним етапом у перетворенні гладіаторських ігор з частково неформалізованої практики пізньої Республіки на високо контрольований елемент державної політики. Це зумовлене в першу чергу їх новими функціями, такими як інструмент інтеграції імперського простору, поширення культурних норм та цінностей, а також вибудовування патерналістських відносин між елітами і

⁴³ Coleman K. M. Bonds of Danger: Communal Life in the Gladiatorial Barracks of Ancient Rome. The Fifteenth Todd Memorial Lecture. Department of Classics and Ancient History, University of Sydney, 2005. P. 4.

⁴⁴ Ballet J., Bazin D. A Note on Cooperative Strategies in Gladiators' Games // Games. 2013. Vol. 4. P. 205-206.

населенням, так як видовища частково набирають функції народних зібрань⁴⁵. У цьому бої набувають рис своєрідного державного інституту, що включає появу більш чітких правил.

Юнкельман у свою чергу пояснює важливість реорганізації гладіаторських боїв як процесу, що не означав радикального розриву з попередньою традицією. На його думку, йшлося радше про свідоме впорядкування вже наявних практик, відбір найбільш усталених елементів, їх уточнення та поступове уточнення тих аспектів, які раніше залишалися варіативними чи недостатньо чіткими⁴⁶.

Август, усвідомлюючи популярність гладіаторських ігор серед римлян, не тільки включив їх в сферу своїх прямих обов'язків, а фактично зробив їх регульованою державою системою з чіткими правилами. Така політика була спрямована на уніфікацію і стандартизацію боїв та умов їх проведення на території всієї держави. Так були запроваджені державні ігри, імператорські гладіаторські школи, було дозволене будівництво постійних амфітеатрів, що дозволило перенести в сферу державного контролю підготовку бійців і сам перебіг поєдинків. Завдяки цьому зникла необхідність звертатись до приватних ланістів, тому правила добору і участі стали єдиними і підконтрольними центральній владі. Показовим також є обмеження на організацію мунер в провінції, кількість яких була зменшена до двох і виставлялись на них могли не більше 60 гладіаторів на кожному. Окрім того, вони отримували рівне державне фінансування і організатори не мали права вкладати в них свої кошти⁴⁷. Тобто, було усунуто конкуренцію між організаторами, а структура і масштаб поєдинків були однакові для всіх провінцій.

Повернімося до програми реформ, які безпосередньо торкнулись самого ходу гладіаторських боїв. Як ми згадували вище, раніше правила поєдинків існували переважно в формі звичаєвих норм і передавались усно чи через

⁴⁵ Pastor Muñoz M. Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria // Gerión. Revista de Historia Antigua. 2017. Vol. 35. P. 964.

⁴⁶ Junkelmann M., Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren. Mainz am Rhein: von Zabern, 2000. P. 35.

⁴⁷ Friedländer L., Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. B. 2. Berlin, 1965. P. 11.

практику, а тепер частково зазнали суттєвого впорядкування і були зафіксовані письмово. Серед ключових заходів, пов'язаних з правилами, слід зазначити запровадження так званих *munus legitimum*, тобто утвердження поняття легітимного гладіаторського бою, також зникнення окремих типів гладіаторських боїв, закріплення правил щодо спорядження, заборона на бої без місії, так звані *munera sine missione*⁴⁸.

Введення поняття легітимного гладіаторського бою означало визначення чіткої структури видовища, тепер вона мала складатись з трьох обов'язкових послідовних частин. Ранкові *venatio*, тобто полювання на диких тварин і бої за їх участі, потім *ludi meridiani*, полуденні дійства, що включали страти засуджених, які поділялись на страти мечем, *ad gladium*, або за допомогою звірів, *ad bestias*⁴⁹. Самі гладіаторські бої відбувалися після полудня і становили головний елемент програми видовищ.

Був також переглянутий склад гладіаторських типів, зникають деякі старі категорії бійців, зокрема натхненні «ворогами Риму», натомість закладається основа під формування нових. Водночас відбувається стандартизація елементів спорядження, зокрема важливою зміною стало запровадження правила, за яким гладіатори, за виключенням ретіаріїв, мали вести бій тільки в шоломі⁵⁰. Причиною була рівність і чесність поєдинків, так як шолом, який закривав обличчя, робив важчим дихання гладіатора і заважав зору, що прямо впливало на витривалість. По суті, було несправедливо виставляти гладіатора з закритим обличчям проти бійця без шолома, який міг продовжувати бій довше.

Також важливим елементом реформи є офіційна заборона боїв без можливості помилування, тобто типу поєдинків які передбачали смерть переможеного на арені, а також сценарії, за якими переможець був змушений вступати в новий бій одразу після завершення попереднього, що фактично гарантувало його смерть. Такі бої майже завжди призводили до гибелі всіх учасників чи, в кращому випадку, виживання одного. На думку Пастора

⁴⁸ Pastor M. Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria // Gerión. 2001. Vol. 19. P. 976.

⁴⁹ Seneca. Epistulae Morales ad Lucilium. VII. 4.

⁵⁰ Gaius. Institutiones. III.146.

Муньоса нові правила вирішували цілий ряд проблем, так в першу чергу вони відновлювали роль організатора видовища та публіки у вирішенні долі переможеного, до того ж дозволяло зберігати життя цінних і досвідчених бійців. З практичної точки зору такі нововведення були вигідними, так як бої за часів Августа стали спонсоруватись державою, а обмеження сильно зменшували витрати і дозволяли підтримувати стабільну кількість бійців. Наважимося припустити, що це рішення Августа сприяло формуванню прошарку відомих гладіаторів, які були фаворитами публіки, а також зростанню цінності життя гладіатора загалом⁵¹.

Для аналізу ходу і правил гладіаторського бою в I столітті до н.е. також є корисними іконографічні джерела. Нажаль, в цей період ще не було усталеної і розповсюдженої практики встановлення гладіаторам епітафій, проте до нас дійшли зображення безпосередньо боїв. Так інформативним прикладом такого джерела є мавзолей Фіано Романо, датований другою половиною I століття до н.е., яка, вірогідно зображує послідовні епізоди, де шість пар бійців змагались з різним результатом бою. Перше, що варто відзначити на цьому зображенні це сцена, яка зображає фінал бою, де переможець наступає ногою на руку переможеного, в якій залишився стиснутим короткий вигнутий меч. Ліва рука переможеного піднята в жесті прохання про помилування «міссіо», тобто в цей період на арені вже однозначно існують усталені жести і у учасників бою була можливість завершити бій визнавши свою поразку.

На барельєфі також зберіглось зображення другої пари гладіаторів, де за сюжетом поєдинок також завершений. Тут гладіатор теж здається, він встав на одне коліно і опустил щит, проте все ще тримає меч в правій руці, його супротивник в цей момент не атакує, а відвертається, вірогідно в сторону організатора ігор, чекаючи на його вердикт. Цей епізод свідчить про те, що гладіатор не міг завершити бій за власним розсудом, існував механізм

⁵¹ Pastor M., Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria // Gerión. 2001. Vol. 19. P. 979.

контролю насилля, де після фактичної перемоги бій зупинявся до рішення редактора⁵².

Третя сцена зображає вже вбитого гладіатора з відкинутими щитом та мечем. Цей барельєф, за інформацією з прес релізу 2007 року, вірогідно датується моментом незадовго до введення реформ Августа, це підтверджує раніше озвучену нами думку про те, що офіційні правила радше підтверджували раніше встановлені негласні порядки. Зокрема *missio*, тобто можливість помилювання переможеного існувала ще у пізньореспубліканський період, Коулман висуває припущення, що на пощаду міг очікувати той гладіатор, який в ході бою проявив хоробрість та високу майстерність, тобто, чесноти які високо оцінювала публіка. Дослідник також приводить як можливий фактор і економічну вигоду, так як підготовлений гладіатор коштував дорого, важке каліцтво чи смерть потребували відшкодування для гладіаторської школи, це пояснює чому вирішував долю переможеного саме організатор, а не публіка⁵³. Отже, августівські реформи можна розглядати як етап інституціоналізації вже сформованих негласних правил та механізмів гладіаторського бою.

Щодо життя гладіаторів після успішного завершення кар'єри нам відомо не так багато, оскільки інформативні епітафії з'явилися дещо пізніше, проте у нас є джерела і думки дослідників які дозволяють зробити певні висновки. Про цілком реальний шанс отримати рудіс, дерев'яний меч, який символізував свободу глаіатора і звільнення зі служби, нам вперше повідомляє Цицерон⁵⁴. Такий жест підкреслював рівень кваліфікації бійців у I столітті до н.е., так як в цей період вони стають цінною інвестицією, яких необхідно було винагороджувати, до того ж існувала висока вірогідність, що після отримання свободи гладіатор повернеться до роботи в лудусі, або вступить в склад гладіаторів повторно.

⁵² Anon., Importante Ritrovamento Archeologico nei Dintorni di Roma // Nuova Archeologia. Vol. 3. No. 1. 2007. P. 1.

⁵³ Coleman K. M., Defeat in the Arena // The Journal of Roman Studies. 2018. Vol. 108. P. 3.

⁵⁴ Cicero. Philippicae. II. 29.

Також у нас є джерело за перші роки I століття нашої ери, так Светоній описує випадок, коли імператор Тиберій запросив відомих гладіаторів, які завершили свою кар'єру, виступити на арені за велику грошову винагороду⁵⁵. Вірогідно, таке явище як «гладіатори у відставці» було достатньо поширеним і до цього. З цього свідчення ми можемо зробити одразу декілька висновків про життя гладіаторів після звільнення, так завершення кар'єри не завжди означало соціальне зникнення, принаймні, для популярних чемпіонів. Це також підтверджує наше припущення про ріст цінності досвідчених гладіаторів, які були захищені реформами Августа. Також сам факт існування відомих «гладіаторів на пенсії» вказує на те, що наприкінці досліджуваного періоду гладіаторство еволюціонувало в професійну діяльність з цілком чіткими кар'єрними перспективами і навіть можливим престижем. Можемо також додати, що згадана нами вище ймовірна проблема зі збереженням почуття особистого достоїнства, яка була актуальна в часи повстання Спартака, поступово вирішувалась з ростом соціального положення гладіаторів, до того ж ці зміни поширювались і на відставних бійців.

1.3. Простір арени

Впродовж I-II століть до н.е. простір для проведення гладіаторських поєдинків у Римі поступово перетворювався з тимчасово організованого місця для похоронних ігор на важливий елемент публічного міського середовища. Так до появи пристосованих під бої амфітеатрів такі видовища проходили переважно на ринкових площах. Вірогідно саме тут була сформована модель організації простору арени, так як поступово в організації таких арен почали враховувати видимість, безпеку, розміщення соціальних груп глядачів. В період пізньої республіки, коли необхідність створення окремих амфітеатрів стала очевидною, ми можемо бачити архітектурні експерименти та спроби інституціоналізації простору для видовищ.

⁵⁵ Suetonius. De vita Caesarum. Tiberius 7. 1.

Отже, ранні гладіаторські видовища були тісно пов'язані з найбільш публічним загальним простором міста – форумом, тобто ринковою площею. І саме тут формувались, випробовувались і стандартизувались рішення щодо організації простору видовища, а в подальшому ці дизайнерські рішення та модифікації були вдосконалені і використані у будівництвах амфітеатрів.

Форум часів Республіки являв собою громадський центр, який служив одночасно для багатьох потреб простих римлян, виступав ринком для різноманітного товарного обміну, подій релігійного культу, зустрічей, громадських зборів. І хоча політичні і комерційні функції були основними призначеннями цього простору, вони не були обмежені чіткими дизайнерськими вимогами. Саме видовища сильніше впливали на його планування, так як потребували більш специфічних умов⁵⁶. Так свідчення Вітрувій вказує на те, що міські форуми були спеціально сплановані під проведення видовищ, в першу чергу через те, що співвідношення довжини до ширини було три частини до двох і видовжена форма площі ідеально підходила для проведення боїв гладіаторів⁵⁷.

Також вже у II столітті до н.е. був встановлений певний порядок розподілення місць, принаймні серед привілейованих верств населення. Так надання доступу до найкращих глядацьких зон площі і своєрідних «абонементів» на видовища, очевидно, було вагомим і винятковим правом, яке можна було отримати за свої заслуги державним діячам. Наприклад, у випадку Сервія Сульпіція, після його смерті в ході виконання обов'язків посла держави, сенат прийняв рішення виділити державні кошти на встановлення бронзової статуї на Рострах і виділити навколо неї ділянку по півтора метри в усіх напрямках, яка призначалася б для його дітей та нащадків як почесне місце під час гладіаторських боїв, причому безстроково та необмежено⁵⁸. Отже, можна припустити, що практично з моменту широкого поширення традиції ігор як популярного видовища закріпилась практика надання римським магістратам і

⁵⁶ Futrell A., *The Roman Games: A Sourcebook*. Carlton: Blackwell Publishing, 2006. P. 54.

⁵⁷ Vitruvius. *De Architectura*. V.1.

⁵⁸ Cicero, *Philippicae* 9.7.16.

їх родинам та нащадкам особливих почесних місць, для використання виключно ними під час гладіаторських побоїщ.

Подальший розвиток просторової організації Форуму підтверджує тенденцію до його поступової трансформації у організований спеціально для видовищ простір. Так вже приблизно до другої половини II століття до н. е. Форум набув тих загальних рис, які зберігалися і в період активного розвитку видовищ пізньої Республіки. Його північну частину займали Базилика Емілія та Базилика Порція, тоді як з півдня розташовувалася Базилика Семпронія. Вони формували доволі відкритий центральний простір і водночас відмежовували його від решти міської забудови. Колони вздовж довгих боків базилік, імовірно, могли слугувати зручними місцями для глядачів. Відкрита площа, обмежена цими спорудами, мала трибунали на обох кінцях, кривизна яких могла надавати простору рис, подібних до невеликої арени чи стадіону.

Проте форум все ж лишався архітектурно та функціонально обмеженим простором, навіть за умови побудови тимчасових трибун щільна забудова громадського центру Риму істотно стримувала можливості для розширення місць глядачів і перешкоджала створенню великого оглядового простору. Звичайно, населення намагалось компенсувати цю проблему, використовуючи балкони і дахи приватних будівель як глядацькі місця. Крім того, структура форумного простору часто заважала огляду окремих ділянок імпровізованої арени, тобто великий розмір площі і відсутність спеціалізованої архітектури призводили до того, що частина публіки не могла бачити бій⁵⁹.

Не зважаючи на певні перебудови, таке планування зберігалось до пожежі 52 року до н.е., після чого почалась масштабна відбудова, яку здійснював Юлій Цезар. Саме в межах цієї реконструкції Форум, окрім рис простору для видовищ, отримав ще і меморіальні функції. Зокрема, Базилику Семпронію замінили на більшу Базилику Юлія, також була відновлена Базилика Емілія. В межах цієї реновації було також повністю розмежовано простір для видовищ від політичного простору. Так традиційне місце для народних зборів було

⁵⁹ Plutarchus. Vita Gai Gracchi. XII. 3.

ліквідовано, а його функції були перенесені до Септи Юлія на Марсовому Полі. Вкрай показовими з точки зору розвитку інфраструктури для забезпечення видовищ є системи підземних ходів, побудовані за наказом Цезаря, очевидно, що їх основним призначенням було переміщення учасників, сценічні ефекти і ефективна організація видовищ, а вертикальні виходи на поверхню забезпечували швидке переміщення виконавців безпосередньо до місця дії⁶⁰. Основу цієї системи становила довга галерея, прокладена паралельно Базиліці Юлія, від якої відходили допоміжні проходи, що враховували розташування більш старих об'єктів⁶¹.

Частина нововведень цього часу, пов'язаних з видовищами, реалізувались і поза межами Форуму, так під час чотирикратного тріумфу 46 року до н.е. за розпорядженням Цезаря була побудована тимчасова дерев'яна конструкція, яку, за свідченнями Діона Касія, навіть називали амфітеатром, так як вона мала велику кількість глядацьких місць з усіх боків⁶². І хоча на думку деяких дослідників ця споруда була лише варіацією трибун, які встановлювали на Форумі, античні джерела все ж відділяють її від форумних конструкцій. Тобто, в цей період існували різноманітні форми простору для видовищ, які включали і гладіаторські бої.

Говорячи про формування простору для проведення гладіаторських видовищ у цей період, важливо також згадати, що цей процес сильно залежав від загального ставлення римських еліт до зведення постійних споруд для масових зібрань. Так відомо, що у 154 році до н.е. було зірване зведення кам'яного театру Касія Лонгіна, споруда була знищена за впливу консервативних сил.

У подальшому було фактично закріплено обмеження на будівництво постійних місць для глядачів у межах міста, що офіційно пояснювалось

⁶⁰ Christesen P., Stocking Ch. H., Vamplew W., Dyreson M., McClelland J. A Cultural History of Sport in Antiquity. London, New York: Bloomsbury Academic, 2021. P. 58.

⁶¹ Welch K. E. The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007. P. 37.

⁶² Cassius Dio. Historia Romana. XLIII. 22.

міркуваннями збереження громадської моралі⁶³. Ці обмеження, вірогідно, поширювались не тільки на будівлі театрів, а і на будь-які постійні споруди, які б призначались для видовищ. З огляду на це в період Пізньої Республіки гладіаторські бої відбувались переважно в тимчасових дерев'яних спорудах, які зводились для конкретних видовищ. Таким чином організатори уникали формальної заборони і зберігали необхідну гнучкість.

Німецький дослідник Пітер Фібігер висловлює думку, що великі публічні заходи, такі як кінні перегони чи гладіаторські бої, де збиралась численна кількість населення, могли слугувати місцем для висловлення підтримки чи невдоволення правителем і політичними елітами, і саме завдяки цьому зв'язку такі заходи не скасовувались зовсім, радше вони мали знаходитись під контролем, формуючи патерналістський, афективний зв'язок між правителем і населенням⁶⁴. Відсутність постійної інфраструктури, таким чином, не свідчить про нерозвиненість різних форм видовищ, а відображає баланс між зростаючим попитом на масові розваги і прагненням політичної еліти контролювати публічний простір.

Показовим є приклад діяльності Скрибонія Куріона у 52 році до н.е., який пішов на доволі незвичне рішення проблеми заборони на постійні споруди. Так, для того щоб підвищити свою популярність серед громадян перед стартом своєї політичної кар'єри, за його розпорядженням були зведені два дерев'яні театри, розташовані спиною один до одного на обертових механізмах. За свідченнями Плінія, після проведення ранкових сценічних вистав ці конструкції повертались і утворювали собою єдиний замкнений простір, який виконував роль амфітеатру і використовувався для проведення гладіаторських боїв⁶⁵. Цей опис свідчить про те, що ідея організації простору у вигляді амфітеатру вже була добре знайома римлянам, а технічна складність тимчасових споруд стала

⁶³ Tan J. K., *The Ambitions of Scipio Nasica and the Destruction of the Stone Theatre* // *Antichthon*. Vol. 50. 2016. P. 70-79.

⁶⁴ Fibiger Bang P., *Review of: Egon Flaig, Ritualisierte Politik. Zeichen, Gesten und Herrschaft im Alten Rom*. Historisk Tidsskrift, 2008. P. 567.

⁶⁵ Plinius Secundus. *Naturalis Historia*. XXXVI. 15. 117.

важливим елементом боротьби організаторів ігор за популярність серед населення.

У період правління Августа у Римі з'являється перший за довгий час постійний амфітеатр, побудований Статілієм Таурусом в 29 році до н.е. у південній частині Марсового Поля. Припускається, що в цій споруді були поєднані кам'яна основа та дерев'яні глядацькі місця, тобто вона представляла собою проміжне положення між тимчасовими будовами республіканського періоду і більш пізніми амфітеатрами, хоча Хейзел Додж також висловлює думку про закритість цього простору для доступу широкої публіки⁶⁶.

Отже, у I столітті до н.е. амфітеатри як стаціонарні архітектурні об'єкти ще не були інституціонізовані в межах міського простору Рима, однак їх по суті аналоги у вигляді тимчасових споруд вже активно використовувалися. Це дозволяє розглядати даний період як перехідний етап, у якому вже сформувалися основні принципи організації простору гладіаторських видовищ, але їх матеріальне втілення залишалося підпорядкованим політичним і соціальним обмеженням суспільства.

Водночас цей перехідний статус відображає не тільки незавершеність архітектурних норм, а й політичну специфіку пізньореспубліканського Риму. Тобто, організація гладіаторських ігор більшу частину цього періоду не була централізованою функцією держави, а лишалась важливим інструментом політики еліт, які використовували такі видовища як засіб для збільшення впливу та політичної лояльності. Саме тому масштаб та форма тимчасових споруд були гнучкими та прямо залежали від ресурсу організаторів, а також, ймовірно, конкретного політичного моменту.

Отже, в цей період вже сформувались основні принципи організації простору гладіаторських видовищ, це концентрація публіки навколо центральної арени та акцент на публічності. Проте їх архітектурне втілення довго залишалось варіативним, що втілює трансформацію римської традиції

⁶⁶ Dodge H., *Amphitheatres in the Roman World // A Companion to Sport and Spectacle in the Greek and Roman Worlds*. Malden, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, 2014. P. 547.

організації видовищ від радше приватної практики до пізнішої імперської інституціоналізації масових видовищ.

Розділ 2. Основні типи гладіаторів, можливі закладені сенси в набори озброєння

Відповідно до висновків попереднього розділу гладіаторські бої в I столітті до н.е. досягли вже доволі високого рівня інституціоналізації, в той же час спорядження було вже усталеним в парах і наборах, а також слугувало не тільки практичним елементом ведення бою, а й важливою складовою символічного і видовищного характеру гладіаторських ігор. Формування окремих гладіаторських типів відбувалося паралельно зі становленням самих ігор як публічного та масового видовища, яке відходило від функції похоронних ігор та перетворювалося на важливий елемент римської суспільної культури. Образи гладіаторів значною мірою ґрунтувалися на доволі карикатурних уявленнях римлян про народи, з якими Рим у різні періоди перебував у довгому військовому протистоянні. У такий спосіб арена слугувала простором символічного відтворення римських перемог і демонстрації зверхності Риму над варварським світом.

Водночас гладіаторське спорядження у наборі не можна розглядати лише як театралізований елемент. Конструкція щитів, шоломів, поножів і видів зброї, їх комбінація, все це безпосередньо впливало на стиль бою конкретного типу гладіатора, його рівень мобільності, тактику і роль у поєдинку. Відмінності між важко озброєними та легкоозброєними типами створювали сюжет бою, що було важливою частиною видовища. Разом із тим окремі елементи спорядження цілком могли мати й широкий символічний сенс. Наприклад, підкреслювати зв'язок гладіатора з образом певного народу або навіть надавати поєдинку релігійного чи міфологічного підтексту.

Таким чином, аналіз спорядження гладіаторів дозволяє розглядати арену не лише як місце для видовищних боїв, а і як складний культурний простір, де у гладіаторському спорядженні могла була присутня і політична символіка, і театральність, і навіть відображення певних культурних уявлень.

2.1. Легкоозброєні гладіатори

Одним з найбільш ранніх відомих нам категорій гладіаторів був фракієць, який вважається категорією легкоозброєних гладіаторів. Основною його зброєю вважається фракійський вигнутий меч, відомий також під назвами сика або фалькс, завдовжки приблизно в 45 сантиметрів, у бою ним користувались для нанесення прямих колючих ударів, але, зважаючи на поширення його варіанту з вигнутим лезом, ним також можна було наносити і удари в боки і спину супротивника під час ближнього бою⁶⁷.

Захищався цей тип гладіатора відносно невеликим прямокутним щитом - пармою, тобто, фактично, зменшеною версією skutuma, яка зберегла його опуклу форму, його легка вага, особливо в порівнянні з важко озброєними суперниками надавала гладіатору певну перевагу у швидкості, до того ж в ході близької сутички його можна було використовувати як додаткову зброю для відштовхування супротивника і створення ширшого простору для атаки. Зовні щит був укріплений шаром фанери і дубленої шкіри. Рука, що тримала зброю була захищена за допомогою маніки зі стьобаної тканини, спосіб захисту не дуже ефективний проти прямих колючих ударів, але захищаючий від ковзних ударів і тупих травм. На обох ногах вони також носили окреї, наголенні накладки, що захищали передню частину ноги, які довжиною доходили до середини стегна, така незвична в порівнянні з деякими іншими гладіаторськими типами довжина наголінників пояснюється відносно невеликим розміром щита, який не прикривав коліна в бойовій стійці. Під ними також були тканинні підкладки, які захищали шкіру від натирання і поглинали силу ударів по ногах⁶⁸.

Найбільш впізнаваним елементом зовнішнього вигляду гладіатора фракійця по праву вважається його декорований масивний шолом. Це був шлем галея, широкополий, з сітчастим козирком, як правило прикрашений гребнем у вигляді голови грифона та пір'ям, яке якби продовжувало фігуру міфічної

⁶⁷ Chanez J., La gladiature dans l'Occident romain // Latomus. 1985. Quatrième série. Vol. 63. № 4. P. 515.

⁶⁸ Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 37.

тварини. З обох боків шолома, було два невеликих отвори, куди вставлялось довге декоративне пір'я. Річард Гілз висуває припущення про зв'язок цього елементу декору з богинею Немезідою, покровительницею гладіаторів, чия колісниця була запряжена грифонами⁶⁹. Як один з яскравих прикладів декору фракійського шолому можемо розглянути один зі шлемів, знайдених в Помпеях, описаний Самюелем Рокка, так цей шолом характеризується візором що закінчуються двома спіральними візерунками з вписаними чотирьохпелюстковими розетками, гребінь прикрашений узором, що нагадує лавровий вінок, а на його кінці розташована об'ємна фігура дворогого грифона⁷⁰.

Так ми бачимо, що гладіатор фракієць користувався доволі легким набором броні, зважаючи на те, що його традиційні супротивники, мурмілліон або галл, були важко озброєні, ймовірно, основним елементом його тактики на арені були швидкість та мобільність за рахунок меншої ваги, що дозволяло дістатись вигнутою сикою до спини свого супротивника.

Поява гладіаторів-фракійців, вірогідно, була пов'язана радше не з одним конкретним конфліктом, а із загальним досвідом римсько-фракійських конфліктів II–I століть до н.е. та сформованим у широкій римській культурі образом фракійців як войовничого і загалом «варварського» народу. Так у II–I століттях до н.е. Рим ще не мав стабільної політики щодо Фракії, відносини будувалися переважно на тимчасових союзах і домовленостях із місцевими племінними вождями. Сама Фракія в цей період сприймалася насамперед як джерело ресурсів та стратегічно важлива прикордонна територія⁷¹.

Важливим фактором загострення римсько-фракійських відносин стали Мітрідатові війни. Так частина фракійських племен підтримала Мітрідата VI, що дозволило його військам у 88–87 роках до н.е. вторгнутися на підконтрольні Риму території. У відповідь Рим почав спроби більше контролювати політику Фракії, укладаючи союзи з окремими фракійськими племенами. Водночас в цей

⁶⁹ Tataki A. B., Nemesis, Nemeseis, and the Gladiatorial Games at Smyrna // American Journal of Archaeology. Fourth Series. Vol. 62. 2009. P. 640.

⁷⁰ Rocca S., A Jewish Gladiator in Pompeii // Materia Giudaica. 2006. № 11. P. 304.

⁷¹ Valeva J., Nankov E., A Companion to Ancient Thrace. Oxford: Wiley-Blackwell, 2015. P. 77.

період римська держава не мала ніяких намірів інтегрувати Фракію в свої кордони, Рим радше прагнув стабілізувати регіон і забезпечити безпеку для своїх комунікацій⁷².

Лише за правління Августа політика щодо Фракії стала більш послідовною, Рим почав формувати систему залежних царств і лояльні фракійські династії для забезпечення безпеки на кордоні. Таким чином, у I столітті до н.е. римсько-фракійські відносини характеризувалися постійними військовими конфліктами, нестабільними союзами, боротьбою за контроль над прикордонними територіями та поступовим переходом від прямого військового втручання до системи політичної залежності фракійських правителів від Риму⁷³.

Тобто, в I столітті до н.е. фракійці для римлян асоціювалися з небезпечними прикордонними племенами, постійною напругою у політичних відносинах, мобільною легкою піхотою і загалом «варварською» манерою бою, до того ж за цей час довгих конфліктів цей образ встиг залишити відбиток в культурі.

Щоб підтвердити наявність зв'язку цього сталого образу в культурі з формуванням гладіаторського типу, пропонуємо порівняти гладіаторів з реальними фракійцями. Перш за все підмітимо, що одна з найбільш впізнаваних деталей його образу, декорований і позолочений шлем, має загалом багато спільного зі своїм бойовим оригіналом. Його бойова версія справді мала козирок і покривала частину шиї, такі шоломи також часто були увінчані гребенями, іноді мали також додаткові прикраси з пір'я з двох сторін, як і їх гладіаторський аналог, проте прикраса з грифоном в даних випадках відсилає не до культу Немезіди, а є зображенням з фракійського фольклору. А от інформації про наявність на фракійських шоломах сітчастої маски немає, отже, вірогідно, це була виключно гладіаторська модифікація. Сама по собі форма таких бойових шоломів є радше неоднорідною, він міг бути низьким і

⁷² McGing, Brian C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator*. Leiden: Brill, 1986. P. 80.

⁷³ Valeva J., Nankov E., *A Companion to Ancient Thrace*. Malden; Oxford: Wiley-Blackwell, 2015. P. 78.

округлим, іноді конічним. Але найбільш характерним дослідники, такі як Христофер Веббер, називають фригійський тип з високим, спрямованим вперед металевим гребнем, дуже схожим на форму фракійської шапки, які виготовляли здебільшого з бронзи, часто з цільного шматка, але деякі містили і залізо⁷⁴.

Порівнюючи бойове фракійське спорядження з його гладіаторською пародією, неможливо не поміти повну відсутність захисту корпусу у останніх. Питання розповсюдженості металевих обладунків серед реальних фракійців є доволі дискусійним, знайдені гробницях екземпляри радше свідчать про поширеність кірас серед еліт. В той час як у випадку звичайних солдат, фракійська армія описується як легкоозброєна, в певному перекладі слова римського історика Курція про обладунки фракійців можна також трактувати як «у легких обладунках»⁷⁵, хоча достатньої кількості підтверджень поширеності неметалевих нагрудників серед фракійців немає. Аналізуючи використовуваний гладіаторами фракійцями щит, кругла або овальна парма була запозичена у ранньореспубліканських римських легіонерів⁷⁶.

Порівнюючи зброю реальних фракійців з гладіаторами, ми також можемо помітити, що перші дійсно використовували в бою вигнутий меч, відомий як фалькс, схожий за конструкцією на ромфею, але коротший і більш маневрений⁷⁷. Отже, відображена на арені тактика бою такою зброєю може бути заснована на реальних бойових практиках.

До легкоозброєних гладіаторів цього періоду відносяться також еквітіи, тобто «вершники». Точний час їх появи на арені визначити важко, проте однозначно можна сказати, що, згідно свідчень Цицерона, гладіатори з власними кіньми вже були частиною боїв в I столітті до н.е.⁷⁸. На античних зображеннях вони здебільшого зображені пішки, лише кілька зображень вже імператорського періоду показують їх верхи на конях, це ймовірно зумовлено

⁷⁴ Webber C., *Odryian arms, equipment, and tactics // Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. Oxford: Archaeopress, 2003. P. 545.

⁷⁵ Quintus Curtius Rufus. *Historiae Alexandri Magni*. III. 9.

⁷⁶ Adkins L., Adkins R. A., *Handbook to Life in Ancient Rome*. Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. P. 88.

⁷⁷ Webber C., *The Gods of Battle: The Thracians at War, 1500 BC–150 AD*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2012. P. 85.

⁷⁸ Marcus Tullius Cicero. *Pro Sestio*. 129.

тим, що зображували вже скоріше підсумок бою, або його вирішальну фазу. Вірогідно, вони розпочинали бій верхи на конях, потім їх спішували, після чого двобій продовжувався на землі. Традиційним спорядженням еквіта був позолочений шолом з полями без гребня, а також округлий щит середнього розміру, також гладіатори цього типу не носили поножі і не виходили на арену голими по пояс. Пізніші зображення показують еквітів вдягненими у туніки, а на більш ранніх рельєфах вони були носять лускаті обладунки⁷⁹.

Еквіти мали доволі широкий вибір зброї, вони могли виїжджати на арену з довгим списом хастою, легким списом, тобто верутумом, який можна було використовувати і для метання, а також мечами, довгим гладіусом або спатою, мечем з широким лезом і двома гострими сторонами, який був зброєю для переважно ріжучих ударів, що сильно відрізнялося від гладіуса, який був набагато коротшим, отже і стратегія та сценарій бою могли розгортатись по-різному⁸⁰.

Еквіти, на відміну від фракійців і інших типів гладіаторів раннього періоду, ймовірно не задумувались з ціллю показати конкретний «варварський» народ, а радше зображували кінного воїна, можливо навіть певною мірою імітували римського кавалериста. Сам термін прямо відсилає до римського вершницького стану, хоча самі гладіатори цього типу, звісно, не асоціювались напряду із реальною римською елітою. Їх образ, вірогідно, мав демонструвати більш «благородну» манеру бою, на це вказує цілий ряд особливостей. Так вони виходили на арену одягненими, а сам бій починався верхи на конях. Це помітно відрізняло їх від інших гладіаторів, чий образ візуально підкреслював певну дикість свого прототипу.

Можливо, еквіти частково наслідували образ легкої кінноти елліністичного або римського типу. Про римську кавалерію періоду республіки загалом даних не багато, проте, спираючись на найдавніші наявні зразки, ми можемо їх порівняти, так кавалерійський шлем мав поля і позолоту, як і

⁷⁹ Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 53.

⁸⁰ Dunkle R., Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome. Harlow: Pearson Longman, 2008. P. 104.

гладіаторський і так само мав округлу форму, декор шолома ж залишається темою дискусійною, хоча, як правило, бойові шоломи були менш оздоблені, так як мали бути в першу чергу функціональними. Гладіатори також носили лускатий обладунок, так само як і реальні кавалеристи, округла форма щита також була схожа, хоча кавалерія носила і овальні та прямокутні варіанти. Відмінністю у захисному спорядженні є відсутність у гладіаторів еквітів захисту ніг, в той час як римські бойові вершники однозначно носили принаймні набедрені накладки з дубленої шкіри⁸¹. Зброя також мала збіжності, так римська кавалерія носила списи, в тому числі металеві, як і гладіатори, проте дослідниця Карен Діксон наголошує на тому, що у випадку цих боєвих частин списи були скоріше елементом залякування. Кавалерія використовувала і мечі, і короткий гладіус, пізніше спату, що збігається з озброєнням гладіаторів⁸². Отже, в цілому, цей тип гладіаторів вірогідно частково відтворював бойове спорядження римської кавалерії та її стиль бою для арени і не зазнав докорінних змін.

Доцільно буде також згадати про гладіаторів-ретіаріїв, хоча їх широке розповсюдження датується початком I століття н.е., найбільш вірогідно, що формування типу і перші виступи почались ще при Августі під час вже згаданої нами реформи щодо правил гладіаторського озброєння, зокрема, шоломів. Так Альфонсо Манас висуває припущення, що перший їх вихід на арену пройшов у межах відтворення на іграх осади Тіра⁸³.

Легке озброєння цього гладіаторського типу якого на перший погляд не представляє для тяжко озброєного супротивника серйозної загрози, проте надає йому мобільності. Для атаки він мав використовувати тризубець з товстим дерев'яним древком, кинджал і сітку, що нагадувала риболовну, діаметром близько трьох метрів і, ймовірно, оснащену свинцевими грузиками, хоча на багатьох давньоримських зображеннях ми бачимо і ретіаріїв без сітки. Тризуб

⁸¹ Bishop M. C., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. London: Batsford, 1985. P. 65.

⁸² Dixon K. R., Southern P., *The Roman Cavalry: From the First to the Third Century AD*. London; New York: Routledge, 1992. P. 51.

⁸³ Mañas A., Was Pontarii Fighting the Origin of the Gladiator- Type Retiarius? An Analysis of the Evidence, *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 34, 2017, P. 1655.

також міг бути прив'язаним до мотузки, можливо аби його було легше повернути або підтягнути після кидка у щит конкурента, аби вимусити його відкинути цей елемент захисту. Якщо цей прийом дійсно використовувався, це може говорити і про наявність зазубрин на кінцях тризуба, як видно також і на кубках Ліона, хоча зображення і є доволі складним в інтерпретації⁸⁴. Для захисту тіла від атак важко озброєних противників ці в значній мірі оголені гладіатори використовували багатослойний наруч зі стьобаної тканини або шкіри з прикріпленим поверх нього металевим галером, ноги нижче коліна могли закривати товсті стьобані обмотки з шарів вовни і льону, закріплені шкіряними ремнями⁸⁵. На цьому функціональні захисні елементи закінчувались, образ ретіарія завершувала пов'язка на стегнах, верхню частину якої закривав широкий пояс, можна зустріти також і більш пізній опис ретіарія у розшитій золотом туніці з крупною бляхою і стрічкою⁸⁶. Такий, слабо захищений образ відображав бойовий стиль ретіарія, який мав би спиратись в першу чергу на швидкість та маневреність.

Окремої уваги достойне також трактування символізму ретіаріїв з гендерної точки зору, запропоноване Єлісон Фатрел. На її думку цей тип сприймався як особливий тип гладіатора у умовно «принижений» позиції, позбавлений традиційної мужності. Цю теорію підтримують сатири Ювенала, на думку автора, згаданий в них ретіарій морально деградував і демонстрував «неправильну» гендерну поведінку. Герой стає «ганьбою міста», оскільки відмовляється від щита, меча й закритого шолома, тобто від спорядження більш важко озброєних бійців⁸⁷. Навіть у гладіаторських школах ретіаріїв, за окремими згадками, могли утримувати окремо від інших гладіаторів, це підкреслювало уявлення про їхню «нечистоту» або умовно нижчий статус⁸⁸.

⁸⁴ Mañas A., Was Pontarii Fighting the Origin of the Gladiator- Type Retiarius? An Analysis of the Evidence, *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 34, 2017, P. 1657.

⁸⁵ Bishop M. C., "Manica Lamminata" // *Arma*. 1990. Vol. 2. № 2. P. 23.

⁸⁶ Juvenal. *Saturae*. I. 2.

⁸⁷ Juvenal. *Saturae* II. 117.

⁸⁸ Juvenal. *Saturae* VI. 7.

Подібне ставлення, на думку Фатрел, перегукується з римськими уявленнями про моральну й соціальну неповноцінність певних груп населення.

Причини такого сприйняття, ймовірно, були прямо пов'язані з спорядженням ретіарія, так як більшість гладіаторів, як і римські легіонери, використовували меч, щит і шолом, тобто зброю, що традиційно асоціювалася з римською воєнною культурою та традиційною мужністю. Ретіарій як тип в свою чергу був позбавлений цих маскулінних елементів. За версією Фатрел його тризуб не мав тієї символічної «фалічної» асоціації, яку мав меч, який до того ж використовувався для «проникаючого» колючого удару, через це ретіарія також могли вважати менш мужнім. Крім того, його спорядження нагадувало не військове, а рибальське знаряддя, сітка та тризуб асоціювалися з працею рибалки, тобто людини низького соціального статусу. У античній культурі фізична праця загалом часто вважалась негідною вільного громадянина, а особливо зневажливо ставились до ремісників. Вважалося, що така праця виснажує тіло та навіть «фемінізує» чоловіка. Рибалки ж асоціювалися з важкою і не престижною працею, яка не приносила заробітку⁸⁹.

Ювенал також звертає пильну увагу на зовнішній вигляд ретіарія, звичайно, це більш пізнє джерело, яке стосується початку I століття н.е., проте ступінь захисту у ретіаріїв після реформи Августа з часом не змінювався. Головною відмінністю була відсутність шолома, а відкрите обличчя мало подвійний ефект, з одного боку, ретіарій міг сильніше впливати на публіку емоційно, тобто глядачі бачили коли він відчував біль чи страх, що могло викликати співчуття. Проте, з іншого боку, це робило його більш вразливим, адже будь-який прояв слабкості ставав дуже помітним натовпу⁹⁰.

До того ж, саме вбрання ретіаріїв описується ним як дещо жіночне, тобто якщо елементи образу інших типів бійців несли більш функціональне призначення, а певна ступінь оголеності видається символом маскулінності, то

⁸⁹ Oppian. *Halieutica* I. 36.

⁹⁰ Plinius Maior. *Naturalis Historia* XI. 51, 54.

цей тип виглядає в порівнянні доволі декоративно та театральню в своїй тозі з прикрасами⁹¹.

Негативне ставлення до ретіаріїв також могло бути пов'язано з їх манерою руху, так римська еліта високо цінувала стриману, контрольовану, «маскулінну» поведінку, це повільні рухи, пряма постава, контрольована жестикуляція⁹². Ретіарій же використовував іншу тактику, тобто рухався швидко, кружляв навколо супротивника, ухилявся і атакував на дистанції⁹³. Маємо зазначити, що його стиль справді не був схожий на традиційний фронтальний двобій, притаманний іншим типам гладіаторів, радше нагадував танець. Для консервативного римського суспільства такі рухи могли асоціюватись з жіночністю, театральністю чи навіть моральною девіацією⁹⁴.

На противагу цьому секутор, традиційний супротивник ретіарія, уособлював класичний римський ідеал воїна, коли, судячи з амуніції, в бою він повільно наступав уперед, не робив зайвих рухів, захищався щитом і завдавав прямих колючих ударів. Через це стиль бою секутора ймовірно сприймався як значно більш «мужній» і відповідний згаданим нами традиційним римським військовим цінностям і уявленням.

2.2. Важко озброєні гладіатори

Загалом у межах гладіаторських боїв важко озброєні гладіатори займали особливе місце, оскільки вони найбільше асоціювалися у римлян з фронтальним збройним зіткненням. Їхнє спорядження вирізнялося масивними щитами, закритими шоломами та значною кількістю захисних елементів, що не лише підвищувало захищеність бійця на арені, але й формувало стиль бою, прямо впливало на мобільність та витривалість гладіатора.

Також важке озброєння мало не лише практичне, але й видовищне та символічне значення. Крім того, саме контраст між важко озброєними та більш

⁹¹ Juvenal. Saturae II. 117.

⁹² Quintilianus. Institutio Oratoria XI. 3.112.

⁹³ Juvenal. Saturae II. 44.

⁹⁴ Seneca. Epistulae Morales. 52. 12.

мобільними легкоозброєними гладіаторами створював значну частину драматизму арени.

Так самніти відносились перших усталених типів гладіаторів, їх поява датується третім століттям до н.е., образ гладіатора-самніта римляни, ймовірно, запозичили насамперед із серії конфліктів між Римом і союзами самнітських племен у IV-III століть до н.е. Саме ці війни стали одним із ключових етапів римської експансії в Італії й залишили у римській культурній пам'яті образ самніта як небезпечного та добре озброєного супротивника. Так в 309 році до н.е. їм була завдана нищівна поразка у бою з римлянами і кампанцями, а їх зброєю, яка залишилась в якості трофеїв, таким чином римляни спорядили перших гладіаторів самнітів, після чого, ймовірно, сформувався популярний образ. Цю зброю античні автори, такі як Тіт Лівій описували як вкрай багато прикрашену золотом і сріблом, але сучасні експерти припускають, що Лівій в своїй роботі описував не достовірний вигляд першої трофейної зброї гладіаторів, а саме її пізній варіант, створений спеціально для видовищ⁹⁵.

Як зброю гладіатори-самніти використовували короткий гладіус, який найбільше підходив для колючих ударів⁹⁶. Сам по собі термін «гладіатор» походить від назви цього меча, і хоча не вся бійці його використовували, це показує, що перші гладіатори стали асоціюватись саме з цим видом зброї. Долідниця Сюзана Шадрейк стверджує, що певно найбільш влучним загальним описом раннього типу цієї зброї і способу його використання походить від Плібія, так він пише про гладіус як меч, що має лезо, гостре з обох країв, і тому підходить для ударів вгору та вниз, і є міцним і стабільним⁹⁷. Також, хоча відомих зображень гладіаторів самнітів з мечем більше, деякі з них могли битись зі списом гастою, що дозволяло б зберігати в бою дистанцію від супротивників⁹⁸. До того ж, зважаючи на те, що історичний прототип цього

⁹⁵ Stevens J., Staring into the Face of Roman Power: Resistance and Assimilation from behind the "Mask of Infamia". 2012. P. 39.

⁹⁶ Carter M., Gladiatorial Combat with "Sharp" Weapons. London, 2008. P. 167.

⁹⁷ Shadrake S., The World of the Gladiator. Stroud: Tempus Publishing, 2005. P. 17.

⁹⁸ Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 42.

типу гладіаторів, тобто самнітські воїни, користувались саме металевими видами зброї, цілком можливо що ними могли бути озброєні принаймні найбільш ранні представники цього типу⁹⁹.

Для оборони ними використовувався великий щит, скутум, відносно його форми у джерелах є певні розбіжності, так деякі фрески свідчать про те, що щит мав округлу форму і міг спочатку використовуватись для бою у формації¹⁰⁰. Тіт Лівій же описує самнітський щит як звужений до низу, з його твердень верхня частина ширша, і функціонально закривала плечі та груди, а звужувався, аби не заважати вільному руху бійця. Він також згадує у своїй роботі, що у армії Самнії, якою власне і був натхненний цей тип гладіаторів, щити часто використовувались і для атаки супротивника, навіть частіше ніж мечі, так як ними можна було збити ворога з ніг ударами в плечі, а цей прийом могли використовувати і гладіатори. Їхній широкий шолом мав великий гребінь, який мав би робити бійця візуально вищим і помітнішим, а також масивний обід, плюмаж, тобто декоративне пір'я, та забрало, що повністю закривало обличчя гладіатора, лишаючи невеликі дірки для очей. Також в якості захисної амуніції вони носили на лівій нозі поножі довжиною трохи вище коліна з металу або шкіри рослинного дублення, яка відрізняється своєю міцністю і легкістю, а на правій нозі пов'язку в зоні щиколотки, такий вибір обмеженого захисту ніг пояснюється довжиною щита. На руку, в якій гладіатор тримав зброю, надягалась захисна маніка, наруч з металічних сегментів¹⁰¹.

Ще одним представником важко озброєних гладіаторів арени часів Республіки був гладіатор-галл. Ймовірно, вони були натхненні образами кельтських народів Галлії і Північної Італії, з якими у Риму йшов тривалий конфлікт у III-I століттях до н.е. Для римлян галли тривалий час залишалися одним із найбільш небезпечних і символічних ворогів, тому їхній образ добре підходив для зображення варварських народів на арені. Одним з найбільш

⁹⁹ Doberstein W., *The Samnite Legacy: An Examination of the Samnitic Influences upon the Roman State*. University of Lethbridge, 2014. P. 83.

¹⁰⁰ Titus Livius. *Ab Urbe Condita*. IX. 41.

¹⁰¹ Jones T. E. *What do depictions of gladiators on Gaulish samian tell us about how gladiatorial combats were staged in the Roman arenas?* Swansea: Swansea University, 2015. P. 25.

переконливих свідчень про упереджене ставлення до галів з боку римлян є тексти Цезаря часів війни з галами у 58-50 роках до н.е., у них він вкрай чітко відділяє їх від цивілізованого Риму, виділяє різницю у ступені організованості, релігії та традиціях¹⁰².

На арені для атаки вони переважно використовували гладіус, іноді спис. Для оборони гладіатор галл носив масивний прямокутний щит скуттум напівциліндричної форми, крім того вигин щита дозволяв гладіатору атакувати, стоячи з щитом, ефективно закриваючись від ударів спереду і з боків. Варто також зазначити, що скуттум, як і інші важкі гладіаторські щити, також міг використовуватись у бою для атаки, так уздовж зовнішнього краю щита проходила тонка смуга металу, яка, при ударі ребром, могла завдати супернику серйозної тупої травми¹⁰³.

У склад захисного спорядження галла також входив шолом дзвоноподібної форми зі згладженою поверхнею, шлем також мав забрало та декоративний гребінь, невелика кількість об'ємних декорацій. Ще одним елементом захисту був металевий щиток орцея, який закривав ногу від гомілки до коліна, зону, яка залишалась без захисту щита, від колючих ударів. Робоча рука, в якій гладіатор тримав меч була загорнута від зап'ястя до плеча у щільний матеріал, ймовірно дублену шкіру, яка захищала руку від неглибоких порізів. Торс галла при цьому як правило лишався абсолютно голим, як і у більшості гладіаторів¹⁰⁴.

Варто також відмітити, що пародія для арени мала доволі багато розбіжностей з оригіналом, так гладіатор-галл, як і гладіатор-самніт, на арені користувався властивим легіонерам гладіусом, це певна «романізація» галла, оскільки, на відміну від римлян, їм взагалі не був властивий стиль ближніх колючих ударів, радше рубаючі удари довгим мечем, короткі клинки використовувались ними доволі рідко. Так галльський воїн традиційно носив

¹⁰² Caesar. De Bello Gallico. VI, 11-12.

¹⁰³ Welch K. The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 144.

¹⁰⁴ Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 36.

довгий залізний меч, який висів на поясі з правої сторони, ця зброя займала передову роль у галльській стратегії ведення бою, списи мали не менш важливе значення, як символічне, так і бойове, їх леза мали різноманітну форму, іноді достатньо широкими, гладіаторів галів такими видами зброї не екіпірували. Галльський щит, овальний або прямокутний, по суті був решіткою з дерев'яних дошок, посилену в центрі, а краї щита були оббиті металевими смужками, що в цілому було схоже на їх гладіаторську пародію. Отже, ми бачимо, що гладіаторська пародія на галів мала не багато спільного з оригіналом, це можна пояснити тим, що, як висловились дослідниці Кейт Гіллавер «Галльський та римський стилі бою були повною протилежністю один одному»¹⁰⁵, римляни відчували до варварів зневагу і вірогідно не бачили ніякої необхідності в тому, щоб продемонструвати на арені реалістичні стратегію і зброю цього народу.

У кінці I століття до н.е. цей тип гладіаторів був поступово замінений мурмілліонами, оскільки гладіатори галли, як карикатурне відображення реальних воїнів Галлії ймовірно стало некоректним, так як ці території мали бути інтегровані в римську державу.

Отже, мурмілліон був найбільш розповсюдженим важко озброєним класом гладіаторів і ймовірно, прийшов на заміну гладіаторам-галлам. У комплект їх озброєння входив шлем з характерним рибоподібним гребнем, що увінчувався кінським волоссям чи пір'ям і був оздоблений нанесеними срібленими візерунками, що нагадували собою рибу, це може бути в певному сенсі ознакою того, що іноді бійці цього класу вступали в бої з ретіаріями. Мурмілліонський шлем мав дві конструкційні варіації - кресті і помпей, які мали свої плюси у бою. Так кресті мав більш прямий козирок, меншу кількість декору, більш пізній помпей же мав нижчий козирок, також краще покривав шию, декоративно він був більш вичорним, а гребінь мав більш заокруглену форму. Більш пізні мурмілліони наприкінці I століття н.е. в деяких випадках

¹⁰⁵ Gilliver K. M., Caesar's Gallic Wars 58–50 BC. London; New York: Routledge, 2003. P. 67.

також носили шлем берлін, який покривав також частину плеч і мав двосекційну маску¹⁰⁶.

Також мурмілліон носив захисне покриття з тканини або шкіри на правій нозі та короткі наголінники, які мали захищати його від ударів по ногах нижче поясу¹⁰⁷. Мурмілліонський мав продовгувату форму і закривав тіло гладіатора від плеча до гомілки, що було вкрай ефективно для захисту, сам щит був дуже громіздким, це могло надавати мурмілліонам можливість використовувати щит і як ударну зброю у бою¹⁰⁸. Щит мав бути щонайменше метр у висоту, таким чином верхня частина наголінників знаходилась під нижнім краєм його щита, коли гладіатор займав бойову стійку, стоячи лівим плечем і лівою ногою вперед, це забезпечувало захист ноги від атак опонента та ударів об край свого власного важкого щита. Вірогідно, він виготовлявся з фанерного матеріалу і додатково покривався шаром шкіри, а зовнішній край щита був оформлений вузькими смужками з бронзи¹⁰⁹.

Основною зброєю мурмілліона був гладіус, який, мав бути довшим за середній, така довжина меча означала, що гладіатор мав перевагу у ближньому бою¹¹⁰. Стель бою мурмілліона та пізнього галла, ймовірно, був дуже схожим, гладіатор виходив на ближній бій і міг вичікувати слушного моменту для атаки завдяки ефективному захисту, що забезпечувався його щитом та обладунками, а також цілком міг штовхнути супротивника. Низка історичних джерел, зокрема Валерій Максим, стверджують, що мурмілліон міг виступати у бій проти ретарія¹¹¹. Проте дослідники вважають таку можливість скоріше виключенням з правил, так Альфонсо Маньяс в своїй роботі «Evolution of the Retarius Fighting Technique: Abandoning the Net» підмічає, що, хоча можливо що мурмілліон і ретарій якийсь час були супротивниками, особливості

¹⁰⁶ Nossov K., *Gladiator: Rome's Bloody Spectacle*. Oxford: Osprey Publishing, 2009. P. 59.

¹⁰⁷ Köhne E., *Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000. P. 49.

¹⁰⁸ Welch K., *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 144.

¹⁰⁹ Dunkle R., *Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome*. London: Routledge, 2008. P. 90.

¹¹⁰ Giles R., *A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma*. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 36.

¹¹¹ Valerius Maximus. *Facta et dicta memorabilia*. I. 7.

спорядження першого, такі як його масивний гребінь і не зручна форма щита, призводили до його заплутування у сітці ретіарія, що привело до появи такого гладіаторського типу як секутор¹¹². Також Давид Бартус, аналізуючи бронзові фігурки гладіаторів, стверджує, що спираючись на те, наскільки часто мурмілліони зображені поряд з гладіаторами фракійцями, саме останні були найбільш їх популярною парою на арені¹¹³. В свою чергу Маркус Юнкельман приписує у більш поширені пари мурмілліонів також гладіаторів гоппломахів¹¹⁴.

До ранніх типів гладіаторів відносять також провокаторів, які своїм образом, вірогідно, мали імітувати легіонера. В їх традиційне захисне спорядження входив прямокутний щит, за своєю прямокутною формою схожий на легіонерський skutum, проте менших розмірів¹¹⁵. Через зменшені розміри щита, металевий наголінник на нозі, що обула вставлена вперед у бойовій стійці, був подовжений і закривав коліно¹¹⁶. Вирізняє їх також такий елемент захисного спорядження, як кардіофіланкс, грудний диск діаметром від 20 до 50 см на грудях, який призначався для захисту серця і легень, пластина пристібалась шкіряними ремнями накрест через спину гладіатору просто поверх голого тіла і могли бути навіть багато прикрашені¹¹⁷. Зважаючи на відсутність у гладіаторів амортизаційної підкладки під нею, питання її реальної ефективності в захисті є сумнівним, можливо що вона була необхідна лише для більшої схожості провокатора з римським солдатом.

Отже, провокатор найбільш ймовірно не був натхненний образом військових інших народів, радше самих римлян, так як ми бачимо більше елементів бойової зброї саме римської армії. Прямокутний щит вочевидь мав нагадувати skutum, хоча і мав менші габарити і вагу, в той час як реальний

¹¹² Mañas A., Evolution of the Retiarius Fighting Technique: Abandoning the Net? // The International Journal of the History of Sport. Vol. 33, № 6. 2016. P. 706.

¹¹³ Bartus D., Roman bronze gladiators: A new figurine of a murmillon from Brigetio // Dissertationes Archaeologicae. 2020. Vol. 3, № 7. P. 178.

¹¹⁴ Junkelmann M., Familia Gladiatoria: The Heroes of the Amphitheatre // Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000. P. 35.

¹¹⁵ Köhne E., Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000. P. 59.

¹¹⁶ Nosov K., Gladiator: Rome's Bloody Spectacle. Oxford: Osprey Publishing, 2009. P. 61.

¹¹⁷ Travis H., Travis J., Roman Body Armour. Stroud: Tempus Publishing, 2000. P. 26.

бойовий щит мав 120 см в висоту і 60 в ширину¹¹⁸, ймовірно, це варто трактувати як модифікацію конструкції справжнього військового щита для арени. Справді, не було нікого сенсу зберігати його реальний розмір, оскільки основною бойовою його функцією було бути частиною римської бойової лінії¹¹⁹, отже гладіаторський щит тут виступав візуальним атрибутом, зміненим під бойові сценарії арени, проте все ж ще впізнаваний.

Інший елемент спорядження провокатора, наголінники, в римській армії також використовувався, проте гладіатори носили їх подовжений варіант через зменшений щит, до того ж римські солдати за звичайних обставин на відміну від гладіаторів носили захист на обох ногах¹²⁰. Інший елемент гладіаторського захисного спорядження - кардіофіланкс, має багату історію і за часів появи провокаторів на арені використовувався римськими солдатами нижчими за своїм економічним статусом. Так вони, не маючи змоги дозволити собі більш дорогі обладунки складнішої конструкції, принаймні використовували кардіофілакс для захисту життєво важливих органів - серця та легень. Варто також підмітити, що римській армії ці металеві диски іноді облицьовували м'яким і губчастим шаром вовни або повсті, який розміщували всередину кардіофілаксу для забезпечення амортизації¹²¹, в той час як на гладіаторів, як ми вже згадували вище, їх вдягали просто на голе тіло, через що цей елемент втрачав будь-яку реальну функцію, крім декоративної.

Спеціально для боїв з ретіаріями був створений важкий клас секуторів, сама назва цього класу гладіаторів може трактуватись як «переслідувач», тобто, ймовірно, він мав переслідувати по арені свого традиційного суперника. Окрім очевидного з першого погляду припущення про бій секутора та ретіарія як видовищний відіграш бою великої риби з рибалкою, Ісідор Сивільський також висуває думку про те, що секутор міг представляти собою Вулкана, бога

¹¹⁸ Polybius. *Historiarum libri*. VI. 23.

¹¹⁹ Bishop M. C., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford: Oxbow Books, 2006. P. 62.

¹²⁰ Robinson R., *The Armour of Imperial Rome*. London: Arms and Armour Press, 1975. P. 110.

¹²¹ Bishop M. C., *Roman Plate Armour*. Oxford: Oxbow Books, 2002. P. 6.

руйнівного вогню, і бій секутора з ретіарієм з цієї точки зору мав представляти собою символічний відіграш природного протистояння стихій вогню і води¹²².

Озброєння секутора традиційно складалося зі шолома обтічної форми, тобто завдяки такій конструкції прямі удари не могли нанести реальної шкоди. Вони користувались властивим іншим важко озброєним гладіаторам масивним прямокутним щитом, округленим на кутах, який також називають скутумом, в набір також входили поножі на лівій нозі, захисна маніка на правій руці та короткий меч, всього приблизно 33 сантиметрів в довжину¹²³. Шолом спеціально мав гладку округлу поверхню без виступів, гострих кутів чи об'ємних декоративних елементів, вузькі отвори для очей діаметром не більше трьох сантиметрів і округлий гребінь, що своєю формою нагадував плавник риби¹²⁴. Завдяки такій конструкції шолома зловити секутора сіткою або вразити тризубцем очі бійця очевидно мало бути вкрай важко, проте з іншого ж боку дії супротивника було погано видно через маленькі отвори для очей, що врівноважувало шанси на перемогу для ретіарія.

¹²² Isidore of Seville. Etymologies. XVIII. 55.

¹²³ Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma. Newcastle upon Tyne: Newcastle University, 2008. P. 43.

¹²⁴ Junkelmann M., Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2000. P. 40.

Розділ 3. Значення гладіаторських боїв у давньоримському суспільстві I століття до н.е.

Гладіаторські бої у Давньому Римі I століття до н.е. представляють собою комплексне культурне явище, в якому поєднуються як ритуальні елементи і соціальні уявлення про порядок та ієрархію, так і політичні механізми взаємодії між елітою та міською громадою. Їхнє походження, тісно пов'язане з поховальними обрядами, практиками жертвоприношення і спортивними іграми, зберегло риси сакрального дійства, трансформованого відповідно до нових суспільних умов. Паралельно гладіаторські ігри набували чітко окресленого політичного змісту, вони слугували інструментом демонстрації щедрості, впливу та сили магістратів, створювали можливості для формування політичного авторитету і взаємодії з міським населенням через видовищні практики.

Розгляд цих ритуальних, соціальних і політичних аспектів має ключове значення для ширшого дослідження гладіаторських ігор I століття до н.е., оскільки аналіз цих вимірів дозволяє зрозуміти, чому гладіаторські бої посіли настільки помітне місце в громадському житті Риму, як вони відображали уявлення римлян про владу, порядок і спільність, та яким чином перетворилися на один із найвпливовіших соціально-політичних інструментів своєї епохи.

3.1. Культурне та релігійне значення гладіаторських боїв

Гладіаторські бої в Давньому Римі I столітті до н.е. були не лише розповсюдженою формою видовищного дозвілля, але й важливою частиною давньоримської культури та можливим продовженням античних релігійних традицій. Ця форма видовищ висвітлює перед дослідником цінності давніх римлян, їхнє уявлення про маскуліність і образ ідеального воїна.

Досліджуючи вплив традиції гладіаторського бою на культурне та релігійне повсякдення жителів Давнього Риму I століття до н.е., ми не можемо не звернути увагу на можливі витoki цієї традиції, як релігійні, так і культурні.

Походження гладіаторського бою, а також закладений в нього первинний сенс та питання його подальшого збереження лишаються актуальною темою для дискусій серед дослідників. Існують дві найбільш поширені і прийняті в колах дослідників версії оригінального походження гладіаторських боїв. Відповідно до першої, ця традиція зародилася на території Етрурії, тоді як друга версія визначає місцем її походження область Кампанія. Так ранньохристиянський автор Тертулліан, в своїй праці «Про видовища» згадує про схожий на гладіаторські ігри етрусський звичай змагань між воїнами, який можливо виник як заміна людських жертвоприношень, що супроводжували поховальні обряди. Тертулліан також зазначав, що метою таких поєдинків, вірогідно, було вшанування померлих предків і сплата символічного кривавого «боргу» жителям потойбічного світу. Згодом, однак, цей обряд утратив своє сакральне релігійне значення і перетворився на видовищне дійство, яке приносило значний прибуток рабовласникам¹²⁵. Тобто, релігійне значення не тільки гладіаторських боїв, а й їх ймовірного першоджерела є сумнівним.

Варто також зазначити, що в етрусській культурі були зокрема популярні вотивні жертвоприношення, так, на стінах гробниць були зображені сюжети кривавих розправ, які могли заміняти реальні людські жертвоприношення і закривати потребу покійників у крові. Можливо, на думку етрусків, детальна імітація кровопролиття і бойових сюжетів здатна виконувати ті ж функції. Цей аспект культури жертвопринесення у етрусків є важливим для подальшого аналізу таких теоретично запозичених традицій у римлян, так як ми дізнаємось, що з обрядової точки зору смерть жертви не є обов'язковою¹²⁶.

Існує серед дослідників також думка про оско-самнітське походження боїв, її основою є свідчення про те, що після перемоги римлян над самнітами в IV столітті до н.е. трофейна зброя переможених була використана для подальших урочистих бойових виступів. При цьому контекст цього повідомлення вказує на те, що бої імітували традиції самих полонених, тобто

¹²⁵ Tertullian. De spectaculis. 12.

¹²⁶ De Grummond N. T., Simon E. The Religion of the Etruscans. Austin: University of Texas Press, 2006. P. 198.

самнітів. До того ж засуджуються самніти не за сам факт проведення боїв, а за їх виключно розважальний характер при бенкетах. Прихильники оско-самнітської теорії також звертають увагу на ймовірний зв'язок ранніх гладіаторських боїв із поховальними обрядами Кампанії. Вважається, що збройні поєдинки могли бути частиною похоронного ритуалу, що слугував шануванням померлого демонстрацією військової доблесті. Археологічні пам'ятки Південної Італії, зокрема кампанські фрески IV століття до н.е., іноді трактуються як свідчення існування подібних бойових виступів ще до їх поширення в Римі¹²⁷.

Про виникнення звичаю проводити публічні ігри, асоційовані з поховальним обрядом серед етрусків повідомляє Геродот. У своїй «Історії» він описує події після битви при Аларії 535 року до н. е., коли тиррени з міста Керестрали полонених фокейців. Згідно з оповіддю, за цей вчинок бог Аполлон наслав на місто тяжку хворобу. Щоб позбутися прокляття, за порадою Піфії мешканці Кери влаштували гімнастичні та кінні змагання на честь загиблих греків, аби вшанувати їхню пам'ять і цим умилоствити богів¹²⁸. Афіней у своїй праці «Бенкет мудреців» також наголошує на чому, що ідею проводити бої в себе на бенкетах римляни перейняли саме в етрусків¹²⁹.

Жертвоприношення ж традиційно займало важливу роль у греко-римській релігійній традиції, виступаючи інструментом встановлення стосунків між божественним і людьми через підношення різноманітних дарів. В якості подарунку богам могло виступити підношення тварини, поливання віктаря винами, підношення квітів. Цей акт мав також супроводжуватись молитвою, яка мала уточнити прохання культу, а також проголошувала божественну зверхність і просила благословення для громади. Тіт Лівій, описуючи походження традиції дев'ятиденних святкувань і жертвоприношень на

¹²⁷ Welch K. E., *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007. P. 12.

¹²⁸ Herodotus. *The Histories*. P. 167.

¹²⁹ Athenaeus. *Deipnosophistae*. IV. 39.

Альбанській горі після появи чудесних знамен, також підкреслює важливість точного дотримання порядку цього священнодійства¹³⁰.

До появи в давньому Римі гладіаторських ігор жертвоприношення також вже набували статусу публічного видовища у античному суспільстві і змішувались при цьому зі спортивними іграми, тобто поєднували в собі сакральну мету, функцію задоволення публіки і демонстрацію культурних цінностей. Найбільше серед римських ритуальних ігор виділялись пов'язані з культом Юпітера *Ludius Magni* або *Ludi Romani*, які присвячувались Юпітеру Оптимус Максимусу, головному богу римського пантеону. На зорі своєї появи ці обряди проводились на полі бою і мали забезпечити прихильність бога до римської армії, якій він мав дарувати перемогу, проте згодом цей ритуал перетворився у пишне публічне свято, яке фінансувалось за рахунок військових походів¹³¹.

У своїй праці «Римські старожитності» Діонісій Галікарнаський описує один із таких обрядів, який також є яскравим прикладом поєднання релігійного ритуалу та народного свята. Це було оплачуване державою жертвоприношення, що входило до складу так званих великих ігор, *ludi magni*. Воно являло собою класичний приклад шестичастинної структури римських публічних жертвоприношень. У своєму описі Діонісій розповідає про помпу, тобто урочисту процесію, що передувала жертвоприношенню та мала виразну політичну й військову символіку. У ній брали участь юнаки, які невдовзі мали досягти повноліття. Вони рухалися колоною, на конях чи пішки, залежно від соціального статусу їхніх батьків. Така хода мала на меті продемонструвати чисельність і фізичну красу римської молоді в тому числі і чужоземним гостям. Процесія починалася на Капітолії, проходила через Форум і завершувалася в Цирку Максимус, де консули та жерці здійснювали жертвоприношення волів. У передній частині процесії йшли оголені атлети - учасники змагань. За ними рухалися три загони озброєних танцюристів, розподілених за віковими

¹³⁰ Titus Livius. *Ab urbe condita*. I. 31.

¹³¹ Marcus Tullius Cicero. *In Verrem*. II. 36.

групами. Їх супроводжували флейтисти й лірники, які виконували ролі сатирів і жартували над танцюристами попереду, завершували процесію учасники, що несли пахощі, священний посуд і зображення шанованих богів¹³².

Отже, між описаними Діонісієм публічними жертвоприношеннями та гладіаторськими іграми простежується певна спадковість у формі й змісті, в обох випадках центральним мотивом виступала демонстрація мужності, фізичної сили та доблесті перед громадою. Такі дійства мали публічний характер і слугували не лише релігійній або обрядовій цілі, а й мали на меті продемонструвати глядачам військові чесноти, дисципліну і інші римські цінності. Різноманітні ігри до того ж слугували способом демонстрації своєї відданості божеству через не лише жертви, а й посвяту йому досягнень членів общини. Спонсорство таких публічних заходів елітами надавало їм можливість не лише виділитись перед богами, а й підвищити своє положення в очах суспільства за рахунок багатства і здібностей організатора¹³³.

Отже, ще до виникнення традиції гладіаторських ігор у Римі вже існувала розвинена релігійна практика, яка пройшла такий само шлях від сакрального дійства і ритуальних ігор до публічного і масштабного видовища, фінансованого багатим станом.

Зв'язок з сакральним у гладіаторських ігор був дещо виражений ще на зорі їх безпосередньої появи, так перший зафіксований випадок, який ми можемо назвати боєм гладіаторів відбувся у 264 році до н.е., коли Ліній Брут, один з найбагатших і найвпливовіших людей свого міста, висловив у своєму заповіті наказ, згідно якому два його сина мали придбати шістьох рабів і влаштувати між ними поєдинок на його честь. так як бій ймовірно відбувся на Бичачому форумі, тобто на відкритій торговій площі, ми можемо зробити висновок, що вже в момент своєї появи гладіаторські ігри представляли собою публічне видовище, яке слугувало зокрема цілям самореклами сім'ї¹³⁴.

¹³² Dionysius Halicarnassensis. *Antiquitates Romanae*. VII. 71.

¹³³ Gerner D. E., *A Matter of Life and Death: Gladiatorial Games, Sacrificial Ritual and Literary Allusion*. 2010. P. 21.

¹³⁴ Carlin A. B., *The Scandal of the Arena*. *Representations*, No. 27, 1989. P.2.

Наступні зафіксовані ігри 216 року до н.е., які були часиною похорон двічі консула Марка Емілія Лепіда, проходять при схожих обставинах, але вже при більшій кількості глядачів на Форум Романум, найбільш людній площі Риму, і з більшою кількістю бійців, тоді виступало вже двадцять дві пари¹³⁵.

Отже, найперші гладіаторські поєдинки в Римі були частиною похоронних церемоній, спрямованих на вшанування пам'яті померлого за його заповітом. Однак, до I століття до н.е. ці ритуальні змагання відходили все далі від свого можливого сакрального змісту і набували рис видовища, що задовольняло радше естетичні потреби римлян або політичні інтереси. Те, що багаті римляни використовували проведення боїв як спосіб привернути до себе увагу і запам'ятатись публіці після смерті, підтверджує і наявність випадків, коли в заповіті вказувались вкрай незвичні вимоги до боїв. Наприклад, побажання примусити битись найгарніших рабинь, що належали померлому, або задіяти в видовищі маленьких хлопчиків. Варто відзначити, що для римської публіки це було вже за межами дозволеного і вона виступала критично проти проведення таких боїв, в таких випадках виконавці заповіту, тобто спадкоємці, могли назвати заповіт не дійсним, аби уникнути осуду¹³⁶. Закладена ще у зародку цієї традиції обов'язкова участь у таких видовищах саме дорослих чоловіків дає нам змогу в подальшому підкріпити цим думку про сутнісне навантаження ігор як символів мужності і війни, прийняте у римському суспільстві.

Отже в ході аналізу ролі гладіаторських боїв у релігійному житті давнього риму до I століття н.е., ми, безумовно, не знайшли достатніх підстав стверджувати, що самі римляни сприймали бої як елемент сакрального чи релігійного дійства у загальноприйнятому сенсі цього слова. Втім, все ж можна простежити певний зв'язок між гладіаторськими іграми і релігійними уявленнями і традиціями римлян, насамперед, такими як жертвоприношення.

¹³⁵ Titus Livius. Ab Urbe Condita. XXIII. 30.

¹³⁶ Athenaeus. Deipnosophistae. IV. 39.

Отже, спираючись на слова римських авторів цього часового періоду, а також думку експертів, ми можемо прийти до висновку, що у I столітті до н.е. похорон і вшанування померлого все ще в певній мірі були пов'язані з гладіаторськими іграми, але вже суто формально. Один з найяскравіших прикладів – великі ігри влаштовані Цезарем на честь його померлої доньки, через вісім років з її смерті, що не було вказано в її заповіті. Цицерон вписує це видовище в той час в один ряд з роздачою м'яса, травлею звірів і гуляннями¹³⁷. Авторитетний французький дослідник Вілле навіть визначає цю подію як остаточний розрив зв'язку з похоронними іграми і сакральною функцією, оскільки раніше вони були честю, призначеною виключно для похорон високопоставлених чоловіків¹³⁸.

Можна припустити, що смерть і кровопролиття на арені могли спочатку нести ритуальне значення, схоже з етруськими жертвоприношеннями, але з часом пішли шляхом *ludi*, тобто бої стали дійством для задоволення публіки. Гладіатори таким чином слугують каналами для виходу суспільної напруги, а його життя в деяких інтерпретаціях стає жертвою самій спільноті.

Постать жертви також багатогранна, у бою завжди був переможець і був переможений, які відповідно виконували роль ката і жертви. Дослідник Гайям Маккобі висуває припущення про те, що у контексті жертвоприношення гладіатор, який вбивав іншого, отримував двійний статус. З одного боку боєць, символічно відділений від суспільства, одночасно брав на себе провину громади і водночас отримував вдячність за те, що ніс на собі такий тягар, просто неприйнятний для римлянина. На думку Маккобі, гладіаторські бої становили своєрідний аналог третього елемента у тристоронньому ритуалі люстраційного жертвоприношення *suovetaurilia*¹³⁹. Саме особливий, відокремлений від громади статус гладіатора дозволяв римлянам використовувати його як сакральний інструмент, одночасно жертву і виконавця

¹³⁷ Marcus Tullius Cicero. *De Officiis*. II. 55–57.

¹³⁸ Ville G., *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rome: École française de Rome, 1981. P. 16.

¹³⁹ MacCoby H., *The Sacred Executioner: Human Sacrifice and the Legacy of Guilt*. London: Thames and Hudson, 1982. P. 21.

жертвоприношення, зберігаючи при цьому максимальну дистанцію від самого акту.

Теорію про жертвенний статус гладіатора підкріплює і традиція багатой трапези для бійців перед боєм. Ця своєрідна “остання вечеря” мала подвійний сенс, з одного боку, вона могла відігравати роль заохочення для майбутніх учасників видовища, а з іншого нагадувала обряд підготовки жертви до принесення. Можливо, кров варвара вважалась не придатною для жертви. Їжа вільних людей зі свого боку виконувала функцію символічного очищення, підносячи гладіаторів з рівня неповноцінної особи. У цьому контексті ми можемо порівняти цю трапезу з вимогами «очищення» тварин перед підношеннями¹⁴⁰.

Розглядаючи гладіаторські ігри як можливу форму ритуального жертвоприношення, варто звернути увагу й на ще один важливий елемент - традицію роздачі їжі глядачам під час таких видовищ. На трибунах «хліб і видовища» поєднувались з моменту перших боїв у рамках похорон, а саме в I столітті до н.е., за свідченням Цицерона, було прийнято роздавати м'ясо. Роздачу їжі не варто сприймати лише як прояв щедрості з боку організаторів видовища. У ритуальному контексті вона набуває значення спільної трапези, що має давні сакральні паралелі, подібно до грецьких релігійних практик, вплив яких на римську традицію важко переоцінити, розподіл їжі між присутніми можна тлумачити як символічне включення публіки до ритуалу. У Давній Греції, після принесення в жертву тварини, учасники спільного обряду куштували частину її м'яса, що символізувало єдність громади у зверненні до богів, отже, символічне споживання «жертви» об'єднувало громаду у спільному переживанні¹⁴¹.

Однак, серед авторитетних дослідників також існує аргументована думка про повну відсутність прямого зв'язку між жертвоприношеннями і

¹⁴⁰Brettler M. Z., Poliakoff M. Rabbi Simeon ben Lakish at the Gladiator's Banquet: Rabbinic Observations on the Roman Arena // The Harvard Theological Review. Vol. 83. No. 1. 1990. P. 94.

¹⁴¹ Burkert W., Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1983. P. 6.

гладіаторськими іграми. Так, французький дослідник Вілле дає докладну критику цієї теорії, навіть більше того, повністю відмітає можливість існування людських жертвоприношень в римській традиції і стверджує, що воно було для римлян морально неприйнятним. Він також ставить під питання твердження про класифікацію гладіаторських боїв як похоронних ігор, він визначає це явище радше як похідне, яке пройшло через процес секуляризації та професіоналізації і в I столітті до н.е. давно втратило сакральний сенс. Зв'язок з похоронами він називає повністю формальним і порівнює гладіаторів в цей період з професійними плакальщицями. Також варто зазначити, що Філле ставить під сумнів наявність зазначеного нами вище прямого зв'язку між римськими іграми і грецькими змаганнями саме через явище професіоналізації серед тих хто виступає¹⁴².

Згадаємо також приблизний склад учасників цих ігор, який ми докладніше аналізували в першому розділі, він також представляє певну цінність для визначення культурної ролі ігор. Так Светоній стверджує що у цезаревій навахії і іграх брали участь військовополонені і засуджені до смерті злочинці¹⁴³. Але повідомляється також і про участь у видовищі цілком повноправних чоловіків, при чому не тільки *autocrati*, а й навіть членів римської еліти, які виходили на арену цілком добровільно, хоча це й не було систематичним явищем. Так, згадується смертельний поєдинок між Фурієм Лептіном з роду преторів і Квінтом Кальпеном, колишнім сенатором і судовим оратором. Інший приклад він наводить щодо сенатора Фульвія Сепіна, який виявив бажання вийти у повному озброєнні, проте Цезар особисто заборонив йому це зробити. Джерела також згадують про інші, значно менш небезпечні частини видовища, у яких брали участь вільні і привілейовані громадяни¹⁴⁴.

Таким чином, участь осіб з елітарних прошарків римського суспільства у подібних іграх не може розглядатися як безпосередня участь у гладіаторських

¹⁴² Ville G., *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rome: École française de Rome, 1981. P. 14-16.

¹⁴³ Gaius Suetonius Tranquillus. *De Vita Caesarum*. I. 26.

¹⁴⁴ Gaius Suetonius Tranquillus. *De Vita Caesarum*. I. 39.

боях у класичному розумінні цього явища, принаймні до офіційного дозволу при Августі. Радше йдеться про демонстративну присутність і символічну участь, демонстрацію спортивних чеснот і сили римської молоді, але вже поряд з іграми гладіаторів.

Для молодих представників аристократії такі виступи ймовірно були способом прославитися або продемонструвати власні військові навички. Водночас подібний ентузіазм суперечив традиційним моральним і освітнім засадам, притаманним римській еліті. Осуд, який висловлювали античні автори в сторону шанувальників подібних видовищ, відображає поступову трансформацію цінностей у римському суспільстві і відчуження між поколіннями. Так, Мессала, бачучи, як члени його соціального кола відмовляються від більш традиційних ідей шляхетності й віддають перевагу гладіаторським боям, цькуванню звірів і театральним виставам, розглядав це як ознаку морального занепаду та втрати культурних орієнтирів¹⁴⁵.

Аналізуючи роль гладіаторів у соціумі, маємо також знову згадати явище *autocrati*, вільних гладіаторів, на момент I століття до н.е. вже існував спеціальний порядок, який дозволяв би вільній людині добровільно вступати до лав гладіаторів і перетворювати це заняття на фактично добровільну професійну діяльність. Його у своїй роботі описує Дональд Кайл, для цього охочий мав особисто з'явитися перед народним трибуном, повідомити йому своє ім'я, вік та суму, за яку він погоджується служити. Вільних гладіаторів легко було відрізнити від рабів, військовополонених чи злочинців, так як вони зберігали свої прізвища, і в ієрархії школи вони стояли вище за інших гладіаторів. Однак на арені це навряд чи мало значення, оскільки всі виступали під сценічними псевдонімами, часто обираючи імена тварин, птахів, міфологічних героїв або особисті характеристики і чесноти, що в певній мірі стирало різницю в положенні на час бою¹⁴⁶. Нам також невідомі випадки, коли

¹⁴⁵ Gunderson E., *The Ideology of the Arena // Classical Antiquity*. Vol. 15. No. 1. 1996. P. 114.

¹⁴⁶ Kyle D. G., *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London, New York: Routledge, 2014. P. 86.

натовп чи організатор ігор надавав би перевагу вільним гладіаторам, тобто в очах суспільства всі бійці на арені були рівними .

Можливо, що саме поява найманців підносила статус всіх гладіаторів, але, на думку Дональда Кайла, більш імовірно, що навпаки, збільшення прав гладіаторів, слава і покращені по мірі еволюції ігор шанси на виживання приваблювали добровольців, чия участь, у свою чергу, підкріплювала права гладіаторів¹⁴⁷.

Підіймаючи питання цінності життя гладіатора, по мірі того, як гладіаторів ставало все більше, підвищувались і ризики загибелі на арені, особливо в останні роки Республіки та перші роки Імперії. Умови життя в школах підготовки і самі бої залишалися небезпечними, однак, як ми говорили більш докладно у першому розділі, бійці не так часто гинули у свій перший вихід. Нагадаємо, що серед гладіаторів ймовірно існувала певна професійна солідарність, що зменшувала кількість смертей і важких поранень. Імовірність загинути в першому бою становила приблизно один із десяти. Крім того, для організаторів ігор, а за часів Августа і державі, смерть гладіатора була економічно не вигідною, так як за померлих бійців необхідно було б відшкодовувати кошти, адже навчені і досвідчені гладіатори коштували дорого, тому у римських реаліях їхнє життя мало перш за все певну матеріальну цінність¹⁴⁸.

Варто зазначити також, що за свідченням Салюстія у «Житті дванадцяти Цезарів» Юлій Цезар в роки свого правління часто наказував рятувати від смерті талановитих і перспективних гладіаторів, він також продовжував заступництво над ними, навіть влаштовував бійців вчитись вдома в вершників і сенаторів замість гладіаторських шкіл¹⁴⁹. З цього свідчення ми можемо підкріпити думку про те, що гладіатори в Римі в цей період поступово перетворювалися з безіменних рабів на публічних фігур, чия особиста

¹⁴⁷ Kyle D. G., *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London, New York: Routledge, 2014. P. 88.

¹⁴⁸ Barton C. A., *The Scandal of the Arena // Representations*. No. 27. 1989. P. 2.

¹⁴⁹ Gaius Suetonius Tranquillus. *De Vita Caesarum*. II. 46.

майстерність мала велике значення і за якими спостерігали й уболівали, подібно до сучасних спортсменів.

Загалом, відношення до гладіаторів з боку римської публіки було вкрай не однозначним, так ранньохристиянський автор Тертуліан пропонує таку характеристику явищу загалом: «Упорядники та розпорядники ігор карають безчестям і позбавленням прав тих самих візників, акторів, атлетів, гладіаторів, яким глядачі віддають свої симпатії, а глядачки, крім того, і тіло, ризикуючи занапастити своє добре ім'я та репутацію: їм закрито доступ у Курію і на Ростри, до сенаторського і вершницького стану, до якихось почесних посад та нагород. Яке збочення! Вони люблять тих, кого карають; зневажають тих, кого схвалюють; хвалять виконання, а виконавця ганьблять»¹⁵⁰.

Попри очевидну упередженість Тертуліана як противника гладіаторських ігор, його свідчення все ж має певну цінність, він навряд чи прагнув об'єктивно описати становище гладіаторів, однак саме тому його слова показові. Критикуючи римське суспільство, Тертуліан спирався на явища, які були зрозумілими та впізнаваними для його аудиторії. Його зауваження про одночасне захоплення гладіаторами та їхнє соціальне приниження узгоджується і з римськими правовими нормами, і з іншими античними свідченнями, і навіть с думками деяких сучасних дослідників.

Є і вислів Цицерона, який сповна показує що символізувала постать гладіатора на арені для римського суспільства у I столітті до н.е., а також частково підтверджує думку Тертуліана, так, він каже «Ось гладіатори, вони - злочинці чи варвари, але як переносять вони удари! Наскільки охочіше вимушений гладіатор прийме удар, ніж ганебно від нього вислизне! Як часто здається, ніби вони тільки про те й думають, щоб догодити господареві та глядачам! Навіть поранені, вони посилають запитати господарів, чого хочуть, якщо завгодно, вони готові померти. Чи був випадок, щоб навіть посередній гладіатор застогнав чи змінився на обличчі? Вони не тільки стоять, вони й падають із гідністю; а впавши, ніколи не ховають горла, якщо наказано

¹⁵⁰ Quintus Septimius Florens Tertullianus. De Spectaculis. 12.

прийняти смертельний удар! Ось що означає вправа, вчення, звичка»¹⁵¹. Цей уривок добре показує, що для суспільства боєць був не просто учасником видовища, а уособленням дисципліни, витривалості та готовності гідно прийняти смерть. Навіть якщо гладіатори формально належали до соціально принижених груп, їхня поведінка викликала у римлян щире захоплення.

Серед дослідників, таких як, наприклад Коулман, існує також думка, що сама ідея гладіаторських боїв з самого початку передбачала принижену позицію бійців відносно публіки. Їх перебування на арені на його думку мало підкреслювати різницю між соціальними позиціями і слугувати об'єднуючим чинником для різношерстої публіки. Згадаймо, велика частина бійців це полонені чи злочинці, і навіть вільні люди, беручи участь у іграх, опускалися у статусі. Сам факт їх належності до гладіаторства викреслював їх із римського суспільного життя, перетворюючи на «інших», протиставлених натовпу. Саме через це колективне споглядання за гладіаторами в такому становищі на арені ставало своєрідним актом самоідентифікації, у якому публіка відчувала власну єдність і належність до спільноти «цивілізованих», на противагу тим, хто стояв поза межами римського світу. Гладіатори, серед яких значну частину становили іноземці й полонені, уособлювали варварський світ. Їхня поразка чи смерть на очах глядачів таким чином символічно підтверджувала тріумф римського порядку над варварською стихією¹⁵².

Є і інші точки зору, так Пастор Мунос як можливу основну мотивацію на державному рівні пропонує виховання в суспільстві певних традиційних чеснот, таких як мужність, презирство до життя, пробудження інтересу до військової служби, а також протидії грецького впливу, який зокрема критикувався за часів Августа¹⁵³. Він також запропонував ідею дещо схожу на ту, що пропонує нам Коулман, тобто думку про роль гладіаторських боїв як «клею» для суспільства. Проте якщо Коулман говорить про спільне

¹⁵¹ Marcus Tullius Cicero. *Tusculanae Disputationes*. II. 41.

¹⁵² Coleman K. M., *Fatal Charades: Roman Executions Staged as Mythological Enactments* // *Journal of Roman Studies*. 1990. P. 47.

¹⁵³ Pastor M., *Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria* // *Gerión. Revista de Historia Antigua*. Madrid, 2017. Vol. 35. P. 966.

переживання і протиставлення, то Мунос вважає що спільноту об'єднував процес офіційної уніфікації боїв на територіях провінцій¹⁵⁴. У такому випадку бої виступали інструментом культурної та політичної інтеграції населення в межах Римської держави.

Томас Відеман в свою чергу пропонує наявність у гладіаторського бою символічного зв'язку зі смертю і похоронною обрядовістю, проте без яскравого релігійного забарвлення. На його думку, центральним елементом поєдинків було не демонструвати вбивства та насильство, навпаки, в його інтерпретації це могла бути демонстрація здатності людини подолати смерть. Тобто, виходячи на арену, гладіатор символічно поставав перед смертю, а його чесноти і бойова майстерність давали можливість її перемогти, або здобувши буквальну перемогу в поєдинку, або прийняти смерть гідно і не показати страху¹⁵⁵. Таким чином гладіаторська арена ставала простором символічного відтворення глибинних елементів римської культурної ідентичності.

Алісон Фатрел в свою чергу розглядає гладіаторські бої як явище через гендерний і сексуальний вимір, багато уваги вона приділяє темі динаміки домінування і підкорення на арені. Дослідниця загострює увагу на втраті гладіаторами тілесної автономії і на позицію абсолютної влади організаторів, які контролювали як дії учасників видовища, так і в певній мірі настрої і увагу аудиторії. На думку Фатрел можливість наказувати і керувати була ключовим елементом елітарної римської маскулінності, влада сама по собі сприймалась як виключно чоловіча чеснота. Ті, хто підкорювались, відповідно, символічно переміщались на фемінну сторону гендерної ієрархії. До таких категорій суто символічно належали гладіатори і, якщо ми продовжуємо асоціації з армією, легіонери, так як обидва класи складали присягу на безумовну покору. Тобто, дослідниця пропонує сприймати римські видовища як демонстрацію гендерованої влади, де едітор чи імператор домінував над простором арени, чим уособлював найвищий ступінь маскулінності в давньоримських уявленнях.

¹⁵⁴ Pastor M., *Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria* // *Gerión. Revista de Historia Antigua*. Madrid, 2017. Vol. 35. P. 971.

¹⁵⁵ Wiedemann T., *Single Combat and Being Roman* // *Ancient Society*. Vol. 27. 1996. P. 103.

Тіла гладіаторів в цій системі, в свою чергу, перетворювались на об'єкт публічного споглядання. Вони повністю залежали від вимог і настроїв натовпу і волі організатора видовища і, з точки зору римської елітарної традиції, поставали в позиції символічного підкорення і вразливості¹⁵⁶.

Отже, гладіаторські бої в Давньому Римі I століття до н.е. виникли з похоронних традицій, але з часом перетворилися на велике публічне видовище. Гладіатори при цьому несли різні ролі, з одної сторони демонстрували мужність, дисципліну і інші чесноти, які асоціювалися з римською армією, з іншої, слугуючи водночас засобом соціальної самоідентифікації для римської громади, вираженні зверхності римської цивілізації над варварами і засобом для виходу соціальної напруги.

3.2. Політичне значення гладіаторських боїв

Гладіаторські бої в Римі I століття до н.е. були не лише видовищем, а й важливим елементом політичного життя. Видовища на арені ставали інструментом комунікації між елітами та народом, засобом ствердження авторитету, демонстрації щедрості і організаторських навичок. Організація ігор вимагала значних витрат, тому їх проведення часто було пов'язане з політичною діяльністю, коли кандидати на посади прагнули здобути популярність перед виборами або зміцнити власний політичний вплив.

Гладіаторські бої поступово перетворилися на один із найефективніших способів здобуття народної любові і політичного впливу. Вдале видовище за участю цькування екзотичних тварин і боїв великої кількості пар гладіаторів заперечувало прихильність виборців і, відповідно, їх голоси, таким чином бої отримали передове значення як інструмент впливу на народ. Публічне видовище замінило звичні політичні збори як вирішальне місце для встановлення та легітимізації нових лідерів. Публічні шоу забезпечували фон і

¹⁵⁶ Futrell A., *Sex in the Arena // The Oxford Handbook of Sport and Spectacle in the Ancient World*. Oxford: Oxford University Press, 2021. P. 677.

ритуалізовану структуру для публічного дискурсу, дискурсу, спричиненого природою видовища, а також близькістю ключових гравців у політичній грі¹⁵⁷.

Про популярність таких заходів як засобу політичного впливу свідчить і Цицерон у промові «На захист Публія Сестія», де описує ігри, влаштовані Сципіоном на честь Квінта Метелла. Цицерон згадує присутність на іграх народного трибуна Публія Сестія, який скористався нагодою, щоб показатися народу. Реакція глядачів, за словами оратора, була одностайною схвальні вигуки й оплески, що пролунали з усіх частин форуму, стали беззаперечним свідченням того, яку політичну силу мали гладіаторські видовища у формуванні громадської думки¹⁵⁸. Окрім того, ігри слугували платформою для виявлення суспільних настроїв. Там, де збиралася значна кількість населення, могли проявлятися схильності, симпатії або невдоволення громадян, які еліта трактувала як індикатори популярності певних політичних фігур або прийнятності тих чи інших рішень, чим і користувався Цицерон¹⁵⁹.

Те наскільки гладіаторські ігри були ефективним політичним інструментом ми можемо оцінити з того, як вони зокрема підштовхнули кар'єру Цезаря, настільки, що навіть коли він не виступав основним організатором, слава і визнання публіки сипались на нього так само, як якби він влаштував ігри сам¹⁶⁰.

Ми можемо назвати Цезаря одним з перших представників римської еліти, який використав гладіаторський бій як політичний інструмент, пов'язавши його з похоронами суто формально, під час його претензій на посаду еділа, магістра, відповідального за громадські споруди, дороги та ринки. Щоб привернути увагу виборців, Цезар організував масштабне гладіаторське видовище, формально присвячене пам'яті його давно померлого батька, хоча з моменту смерті останнього минуло вже понад двадцять років. Політик не пошкодував коштів на видовище для публіки, на арену вийшли триста двадцять

¹⁵⁷ Futrell A., *Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power*. Austin: University of Texas Press, 1997. P. 19.

¹⁵⁸ Marcus Tullius Cicero. *Pro Sestio*. LVIII.

¹⁵⁹ Nikolaus J., *Cicero and the Opinion of the People: The Nature, Role and Power of Public Opinion in the Late Roman Republic* // *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. Vol. 17. 2017. P. 305.

¹⁶⁰ Gaius Suetonius Tranquillus. *De Vita Caesarum*. I. 10.

пар гладіаторів, споряджених, як говорили очевидці, срібними обладунками¹⁶¹. Подібна демонстрація щедрості принесла Цезарю нечуваний серед народу, але водночас викликала занепокоєння сенату. Внаслідок вже в 63 році до н. е. було ухвалено спеціальний закон, що забороняв кандидатам на посаду магістра наймати гладіаторів в період двох років перед виборами. Проте умови цієї заборони можна було обійти, якщо бої були частиною заповіту померлого родича¹⁶². Таким чином, навіть під виглядом поминальної традиції римські політики продовжували використовувати гладіаторські бої як ефективний засіб здобуття популярності серед публіки.

Після того як Цезар став диктатором у 46 році до н.е., він організував низку масштабних публічних видовищ на честь перемог у Галлії, Єгипті, Понті та Нумідії. Тріумф святкувався у Великому Цирку, де на арену вивели дві армії, зібрані з гладіаторів, де було по 500 піхотинців, 200 вершників і 20 бойових слонів. Фінал видовищ представляв собою бій небаченого масштабу, на спеціально викопаному озері на Марсовому полі відбулася навмахія, водна битва, де близько двох тисяч веслярів і близько тисячі воїнів відтворювали єгипетсько-тирійський конфлікт. Цей вкрай дорогий і ретельно організований захід ніс в собі очевидний політичний сенс, через постановку бою Цезар прагнув легітимізувати в очах римської публіки владу Клеопатри VII¹⁶³.

Варто зазначити, що Цезар під час гладіаторських боїв нерідко втручався у долю гладіаторів, які втратили прихильність публіки, але продемонстрували талант у веденні бою, рятуючи їх від смерті. Светоній стверджував, що він відправляв особисто відмічених гладіаторів не в гладіаторські школи, а на підготовку до будинків сенаторів, де стежив за їх навчанням, хоча сам голова держави, за свідченнями джерел, до самих боїв відносився холодно і міг навіть займатись справами державної служби замість споглядання видовища¹⁶⁴.

¹⁶¹ Plutarchus. Vitae parallelae. XIV.

¹⁶² Marcus Tullius Cicero. In Vatinius. XV. 37.

¹⁶³ Gaius Suetonius Tranquillus. De Vita Caesarum. I. 26.

¹⁶⁴ Gaius Suetonius Tranquillus. De Vita Caesarum. I. 27.

Таке вибіркове ставлення Цезаря до гладіаторів свідчить, що він розглядав їх не лише як учасників розваг, а як ефективний політичний інструмент впливу на громадську думку. Перемоги гладіаторів, які проходили підготовку під опікою Цезаря або сенаторів, ставали своєрідним продовженням їхньої політичної слави. Кожен успішний і видовищний виступ на арені в майбутньому не лише демонстрував талант і майстерність бійців, а й підкреслював ефективність і силу їхніх покровителів. Таким чином, навіть через посередництво гладіаторів політичні діячі Риму могли впливати на громадські настрої, здобуваючи додаткову прихильність публіки.

У другій половині I ст. до н. е. гладіатори дедалі помітніше набували політичного значення, перетворюючись на інструмент тиску або загрози в умовах загострення громадянських конфліктів. Показовим є випадок 63 р. до н. е., коли Гай Марцелл був вигнаний з Капуї через підозру в спробі заручитися підтримкою місцевих гладіаторських труп для організації збройного виступу. Це сприйняття лише посилювало напередодні громадянської війни між Цезарем і Помпеем, коли Цезар у 49 р. до н. е. вступив до Італії, його опоненти виявляли занепокоєння щодо належних йому приблизно п'яти тисяч гладіаторів, розміщених у Капуї та її околицях. Аби запобігти використанню цієї маси навчених бійців у військово-політичних цілях, римська влада запропонувала рішення розподілити гладіаторів серед приватних домівок по двоє в кожную¹⁶⁵. Така стратегія мала мінімізувати ризик їхнього об'єднання у значну силу, здатну виступити за Цезаря чи скористатися хаосом для втечі і перетворення на бандитське угруповання. Водночас консул Корнелій Лентул навіть розглядав можливість надати їм свободу, за умови переходу на бік Помпея¹⁶⁶, що ще раз підкреслює зростання політичної цінності гладіаторів як військового ресурсу.

Оскільки раби-гладіатори були по суті керованим ресурсом, їхні професійні навички, асоційовані з вбивствами і боями, могли свідомо безпосередньо спрямовуватися на політичні цілі. Такі приклади особливо

¹⁶⁵ Wiedemann T., *Emperors and Gladiators*. London: Routledge, 1992. P. 27.

¹⁶⁶ Gaius Iulius Caesar. *Commentarii de Bello Civili*. I. 14.

численні у пізній Республіці, коли зростання приватних озброєних формувань стало характерною рисою політичної боротьби. У 57 р. до н. е. Публій Клодій застосував гладіаторів свого брата як приватну бойову силу, використавши їх для зриву голосування щодо закону про відкликання Цицерона із вигнання. Це призвело до безперервного насильства та значного кровопролиття в різних частинах Риму, демонструючи, що гладіатори могли слугувати мобільною силою для тиску на опонентів і прямої політичної боротьби. Ці події змусили сенат та провідних політиків, зокрема Помпея, переглянути свої позиції, що стало чинником політичних рішень на користь Цицерона. Зокрема, сенат ухвалив повернути Цицерона з вигнання, а народ, підтриманий обома консулами, затвердив це рішення. Це демонструє, що гладіаторські групи могли виконувати функції організованої підтримки, перетворюючись на інструмент політичного тиску, залякування або силового протистояння у міському середовищі ¹⁶⁷. Також показовою є ситуація 44 р. до н. е., коли один із головних учасників змови проти Цезаря, Децим Брут, утримував поблизу Риму групу гладіаторів. Їхня присутність мала забезпечити захист змовників у випадку непередбачуваного розвитку подій після вбивства диктатора. У цьому контексті гладіатори функціонували не як учасники політичної дії, а як потенційний силовий резерв, покликаний гарантувати безпеку ініціаторів політичного насильства.

Польський дослідник Даруш Слапек пропонує нам свою версію того, як в Римі взагалі виникла практика залякування опонентів за допомогою гладіаторів. На його думку спочатку приватні збройні загони організовували суто для особистої охорони, проте, приблизно в середині I століття до н.е. склалась ситуація коли до політичного насильства стали вдаватись все частіше. При цьому спочатку соціальний склад цих загонів був неоднорідним. Хоча до участі в них залучали людей різного походження, специфікою пізньої республіки стало відносно ширше й частіше використання всіма політичними силами рабів. Проте, це звичайно не означало, що таке явище сприймалося

¹⁶⁷ Cassius Dio. *Historia Romana*. XXXIX. 6.

суспільством як норма, його зазвичай вважали небезпечним і морально неправильним методом¹⁶⁸. Масове використання рабів і спроби залучити їх великі групи цілком могли коштувати політикам підтримки широких мас населення. Слапек вказує, що особливо це стосувалося періоду після повстання Спартака, яке загалом продемонструвало Риму ризики необережного поводження з рабами. Саме тому навіть радикально налаштовані політики схилились до більш розсудливого підходу до проблем використання рабів в своїй боротьбі. Так Слапек пропонує нам версію, згідно якої популяризація саме гладіаторів як учасників таких законів відбулась не стільки через їх навички як бійців чи вірність клятві, скільки через те, наскільки легко було замаскувати їх концентрацію в одному місці під підготовку до гладіаторських видовищ¹⁶⁹. Він також проводить докладний аналіз відомих судових випадків часів пізньої Республіки, які включають ті, що ми привели вище.

Цікавими є способи, якими маскувались цілі зосередження гладіаторів, а також причетність до участі в заворушеннях певних осіб. Так у вже згаданій нами промові Цицерона помітне прагнення чітко протиставити Автронія і Публія Суллу, оратор наголошував на різниці між їхньою поведінкою після поразки на виборах, однак зі слів обвинувачення випливає, що обох політиків підозрювали в причетності до заворушень¹⁷⁰. Твердження, нібито гладіаторів мав лише Автроній, є просто упередженими твердженнями самого Цицерона¹⁷¹. Подальші обвинувачення проти Сулли, пов'язані вже зі змовою Катіліни 63 році до н.е., прямо говорили про його значну роль в організації особистих гладіаторських загонів. Особливо підозріло виглядали ігри, заплановані Суллою, так як підготовка до них тривала надто довго, що дало підстави думати, що справжньою ціллю було не видовище, а створення власного озброєного формування. Сам Цицерон згадував про повторні закупівлі

¹⁶⁸ Słapek D., *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum, 1995. P. 149.

¹⁶⁹ Słapek D., *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum, 1995. P. 150.

¹⁷⁰ Marcus Tullius Cicero. *Pro Sulla*. 12.

¹⁷¹ Gruen E. S., *Notes on the First Catilinarian Conspiracy* // *Classical Philology*. Vol. 64. 1969. P. 20-24.

конкретних гладіаторів, це виглядало як навмисне приховування справжніх намірів. До того ж суто формально Публій Сулла навіть не був організатором ігор, що дозволяло йому уникнути прямих звинувачень. Попри це, саме після подій 66 році до н.е. сенат у 65 році до н.е. прийняв рішення обмежити кількість гладіаторів, яких міг би мати один організатор ігор¹⁷². Це свідчить про те, що римські еліти цілком усвідомлювали небезпеку використання гладіаторів в особистих бойових загонах. Слапек стверджує, що фактично таке втручання сенату у сферу гладіаторських видовищ вперше було пов'язане саме з їхнім використанням поза ареною в цілях політичного тиску.

Існують також підстави вважати, що вже у 64 році до н.е. Катіліна мав задум створити персональний збройний загін гладіаторів під маскуванням організації ігор, таку думку висунув дослідник Джон Ремсі, аналізуючи уривки з промови Цицерона та коментарі Асконія. На думку Ремсі, Асконій помилково сплутав ці події з іншою виборчою кампанією, тоді як Цицерон натякав саме на Катіліну. У тексті йшла мова про кандидата в консули, який публічно обіцяв організувати гладіаторські ігри та особисто обирав та купував гладіаторів. Ремсі припускав, що це було не просто передвиборчою тактикою, а зручним і замаскованим способом створення свого озброєного загону¹⁷³. Якщо це припущення правильне, тоді стає зрозумілим і закон, який забороняв кандидатам організовувати гладіаторські ігри протягом певного часу перед виборами. Очевидно, що і сам Цицерон виступав різко проти використання гладіаторських видовищ як прикриття для політичного насильства.

Хоча прямих доказів зв'язку Катіліни з гладіаторами саме у 64 році до н.е. мало, різні свідчення роблять цю версію досить переконливою. У своїх промовах Цицерон неодноразово називав Катіліну «гладіатором», використовуючи це слово як образливе та політично окрашене¹⁷⁴. Такі

¹⁷² Hoben W., Terminologische Studien zu den Sklavenerhebungen der römischen Republik. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1978. P. 91.

¹⁷³ Ramsey J. T., A Reconstruction of Q. Gallius' Trial for Ambitus // Historia. Vol. 29. 1980. P. 402–421.

¹⁷⁴ Cicero. In Catilinam I. 10.

характеристики могли застосовуватись до людей, пов'язаних із насильством і використанням озброєних груп у політичній боротьбі.

Деякі античні автори також згадували, що Катіліна ще в ранні роки своєї кар'єри активно підтримував зв'язки з акторами та гладіаторами, хоча ми маємо пам'ятати, що подібні твердження могли бути елементом політичної дискредитації, проте вони добре вписуються в загальний тренд активного використання гладіаторів у політичних конфліктах пізньої Римської республіки¹⁷⁵.

Таким чином, гладіаторські бої I століття до н.е. були інтегровані у політичне життя Риму на багатьох рівнях, від формування популярності та легітимності до безпосереднього використання особистих гладіаторів для впливу на громадські настрої і розв'язання політичних конфліктів. У підсумку, гладіаторські бої і гладіатори в Римі I століття до н.е. були не лише культурним та розважальним феноменом, а і невід'ємним інструментом політичного маневру.

¹⁷⁵ Sallust. *Bellum Catilinae*. 5-16.

Висновки

В ході дослідження нами було проаналізовано комплекс проблем, пов'язаних з розвитком гладіаторських боїв у Римі I століття до н.е. , зокрема формування професійного середовища гладіаторів, зміни основних типів бійців, а також соціальне, політичне та культурне і релігійне значення видовищ. Розглянутий період є виразно перехідним етапом, в межах якого відбулись помітні трансформації інституту гладіаторських боїв і його місця в суспільстві Давнього Риму.

Так було встановлено, що система підготовки гладіатора набуває структурованого характеру. Відбір, навчання і робота гладіаторів в лудусах показують тенденцію до професіоналізації, тобто, бойова підготовка поєднувала в собі як ефективність, так і зниження втрат. Сформований в цей період процес завершення кар'єри і можливість гладіатора як зберігати зв'язок з лудусом, продовжити працювати там або підписати контракт, так і почати життя вільної людини без видимого соціального приниження, свідчить про формування усталеної системи статусних переходів в межах інституту гладіаторських ігор. Життєвий цикл гладіатора у цей період починає набувати ознак соціально регульованої кар'єри. Хоча переважна більшість бійців походила з рабів, військовополонених та інших маргінальних з точки зору римського суспільства груп населення, джерела та історіографія дозволяють говорити про існування механізмів заохочення, росту, винагород і потенційного звільнення.

Дослідження типології гладіаторів продемонструвало, що набори озброєння і певні стилістичні особливості не були випадковими, вони є ефективними в бойових сценаріях арени, а також відображають уявлення римлян про стереотипи римлян щодо народів, які вони вважають «варварськими». Крім того, деякі більш пізні типи гладіаторів слугують спрощеними відображеннями римських військових чи еліт, або, наприклад, в випадку ретіаріїв більш абстрактні та міфологічні образи. Формування і

поступова уніфікація та стандартизація основних типів гладіаторів в період пізньої Республіки та раннього принципату говорять про тенденцію до інституціоналізації видовищ як стабільного елементу римської видовищної культури, що супроводжувалось підвищенням керованості ігор, посиленням ідеологічної функції сценаріїв і закріпленням чітких рольових моделей в межах арени.

Ми також змогли виявити, що в I столітті до н.е. гладіаторські видовища набувають дедалі більшої ролі в політичному житті Риму, так від практики приватних ініціатив вони трансформувались в невід'ємний інструмент політичної комунікації, який грав значну роль в здобутті кандидатом популярності і впливу. Цей процес стає основним мотивом проведення ігор після проведення ігор на честь доньки Цезаря Юлії, що остаточно відірвало бої від традиції почесних похоронних ігор. Окремо слід зазначити, що гладіаторський інститут також активно використовувався як ресурс політичного насильства в I столітті до н.е. в період пізньої Республіки. Зокрема така тенденція виникла через можливість легко мобілізувати озброєні групи гладіаторів, не привертаючи при цьому зайвої уваги.

У культурному та релігійних вимірах гладіаторські ігри в досліджуваній період виступають складними та неоднозначними в інтерпретаціях. Так аналіз джерел і сучасної історіографії свідчить про відсутність однозначного тлумачення їх можливого сакрального характеру. Про можливий зв'язок з римськими релігійними уявленнями ми можемо говорити через ймовірне походження ігор від етруських боїв-жертвоприношень, а також через схожість зі старішими античними релігійними традиціями. Проте, з іншого боку, відсутність прямих античних свідчень про релігійний сенс гладіаторських видовищ дозволяє розглядати їх як радше соціально-політичний феномен.

В першу чергу арена виступала як місце для демонстрації римської системи моральних норм і явлень про військову доблесть. Через контрольоване публічне видовищне насильство римляни пропагували такі ключові цінності як військова доблесть, мужність, дисципліна, стійкість і гідність. Гладіатор,

незалежно від свого фактично вкрай низького статусу в соціальній ієрархії, на арені ставав демонстрантом цих чеснот у екстремальній формі. Це створює перед нами цікавий культурний парадокс, де маргіналізована особа могли тимчасово виступати носієм римських ідеалів і героєм для широкої публіки.

Варто також звернути увагу на гендерний вимір гладіаторських боїв, так арена формувала модель екстремальної маскулінності, де сила і готовність зустріти смерть гідно виступали як основний елемент стереотипної чоловічої ідентичності. І все ж ця модель є двоякою, незважаючи на образ ідеального чоловіка, гладіатор лишався особою, яка стояла нижче ніж організатор ігор і глядачі і прямо підпорядковувалась їх волі, що навпаки є традиційно фемінною позицією. Більше того, гендерне забарвлення образу і місце в ієрархії могло змінюватись від одного типу гладіаторів до іншого. Так ретіарії виступали в стереотипно фемінізованому образі і в порівнянні з іншими бійцями демонстрували традиційний чоловічий ідеал в значно меншій мірі. Вони були яскраво одягнені, демонстрували обличчя, а відповідно і емоції, до того ж не мали важкого спорядження і колючої зброї. В ой же час еквіти навпаки, здається, в умовній ієрархії арени стояли вище за інших, та як імітували римську кінноту, починаючи бій на конях і будучи при цьому вдягненими, що робило їх становище менш приниженим.

Гладіаторські бої також виконували функцію колективної інтеграції суспільства через спільний емоційний досвід, арена виступала тут місцем створення масової ідентичності, де публіка не тільки виступала пасивним глядачем, але й обмежено брала в ньому участь через схвалення, засудження чи підтримку певного бійця чи сценарію.

Зазначимо, що в цілому сприйняття гладіаторів як осіб і римському суспільстві було вкрай багатозначним. Тобто, вони могли викликати щире захоплення як носії високої бойової майстерності і чеснот, проте лишатись позбавленими повноцінного соціального статусу, це також демонструє і проблему сприйняття насильства в суспільстві, яке засуджувалось в повсякденності, але виступало естетикою на арені.

Проте ми маємо зазначити, що важливим результатом дослідження є встановлення перехідного характеру соціального статусу гладіаторів у I столітті до н. е. Цей період зокрема позначений поступовою трансформацією їхнього становища від виключно маргінальної та юридично приниженої групи до більш структурованої професійної категорії, яка діяла в межах чітко організованої системи гладіаторських шкіл і публічних видовищ, та окрім того набувала соціального захисту, наприклад через реформи Августа. Заборона боїв до останнього переможця, а також перехід інституту боїв під опіку держави робив гладіаторів значно більш захищеною категорією і підкреслював процес соціального росту.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, ми приходимо до висновку, що I століття до н. е. є визначальним періодом у формуванні класичної моделі гладіаторських боїв, так як саме в цей час відбувається їх інституціоналізація, професіоналізація і поступове перетворення на один із основних елементів римської публічної культури, який поєднує в собі політичні, соціальні, культурні та символічні функції.

Список використаних джерел і літератури

1. Adkins L., Adkins R. A. Handbook to Life in Ancient Rome. Oxford ; New York : Oxford University Press, 1994. 412 p.
2. Bishop M. C., Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome. London : Batsford, 1985. 64 p.
3. Bishop M. C., Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome. 2nd ed. Oxford : Oxbow Books, 2006. 160 p.
4. Bishop M. C., Roman Plate Armour. Oxford : Oxbow Books, 2002. 48 p.
5. Burkert W., Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1983. 334 p.
6. Christesen P., Stocking Ch. H., Vamplew W., Dyreson M., McClelland J. A Cultural History of Sport in Antiquity. London ; New York : Bloomsbury Academic, 2021. 248 p.
7. De Grummond N. T., Simon E. The Religion of the Etruscans. Austin : University of Texas Press, 2006. 238 p.
8. Dixon K. R., Southern P. The Roman Cavalry: From the First to the Third Century AD. London ; New York : Routledge, 1992. 256 p.
9. Dunkle R., Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome. Harlow ; London : Pearson Longman ; Routledge, 2008. 398 p.
10. Friedländer L., Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. B. 2. Berlin, 1965. 540 p.
11. Futrell A., Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power. Austin : University of Texas Press, 1997. 256 p.
12. Futrell A., The Roman Games: A Sourcebook. Oxford : Blackwell Publishing, 2006. 272 p.
13. Gilliver K. M., Caesar's Gallic Wars 58–50 BC. London ; New York : Routledge, 2003. 96 p.

14. Hoben W., Terminologische Studien zu den Sklavenerhebungen der römischen Republik. Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1978. 161 p.
15. Junkelmann M., Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2000. 282 p.
16. Jones T. E., What do depictions of gladiators on Gaulish samian tell us about how gladiatorial combats were staged in the Roman arenas? : Master's thesis. Swansea : Swansea University, 2015. 85 p.
17. Köhne E., Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2000. 152 p.
18. Kyle D. G., Spectacles of Death in Ancient Rome. London ; New York : Routledge, 2014. 304 p.
19. MacCoby H., The Sacred Executioner: Human Sacrifice and the Legacy of Guilt. London : Thames and Hudson, 1982. 208 p.
20. McGing B. C. ,The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator. Leiden : Brill, 1986. 204 p.
21. Nosov K. ,Gladiator: Rome's Bloody Spectacle. Oxford : Osprey Publishing, 2009. 215 p.
22. Potter D. S., Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1999. 375 p.
23. Robert L., Les gladiateurs dans l'Orient grec. Paris : Champion, 1940. 411 p.
24. Robinson R., The Armour of Imperial Rome. London : Arms and Armour Press, 1975. 200 p.
25. Shadrake S., The World of the Gladiator. Stroud : Tempus Publishing, 2005. 160 p.
26. Słapek D., Gladiatory i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej. Wrocław : Wydawnictwo Leopoldinum, 1995. 254 p.
27. Travis H., Travis J. Roman Body Armour. Stroud : Tempus Publishing, 2000. 192 p.
28. Valeva J., Nankov E. A Companion to Ancient Thrace. Oxford : Wiley-Blackwell, 2015. 496 p.

29. Ville G., *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rome : École française de Rome, 1981. 519 p.
30. Webber C., *The Gods of Battle: The Thracians at War, 1500 BC–150 AD*. Barnsley : Pen & Sword Military, 2012. 288 p.
31. Welch K. E., *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2007. 371 p.
32. Wiedemann T. E. J., *Emperors and Gladiators*. London ; New York : Routledge, 1992. 218 p. Anon, *Importante Ritrovamento Archeologico nei Dintorni di Roma // Nuova Archeologia*. 2007. Vol. 3, No. 1. P. 1.
33. Ballet J., Bazin D. *A Note on Cooperative Strategies in Gladiators' Games // Games*. 2013. Vol. 4, No. 2. P. 200–207.
34. Barton C. A., *The Scandal of the Arena // Representations*. 1989. No. 27. P. 1–36.
35. Bartus D., *Roman bronze gladiators: A new figurine of a murmillio from Brigetio // Dissertationes Archaeologicae*. 2020. Vol. 3, № 7. P. 171–182.
36. Bishop M. C., *“Manica Lamminata” // Arma*. 1990. Vol. 2, № 2. P. 22–24.
37. Brettler M. Z., Poliakoff M. *Rabbi Simeon ben Lakish at the Gladiator's Banquet: Rabbinic Observations on the Roman Arena // The Harvard Theological Review*. 1990. Vol. 83, No. 1. P. 93–98.
38. Carlin A. B., *The Scandal of the Arena // Representations*. 1989. No. 27. P. 1–36.
39. Carter M. J., *Gladiatorial Combat with 'Sharp' Weapons // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2006. Bd. 155. P. 161–175.
40. Carter M. J., *Gladiatorial Combat: The Rules of Engagement // The Classical Journal*. 2006. Vol. 102, No. 2. P. 97–114.
41. Chanez J., *La gladiature dans l'Occident romain // Latomus*. 1985. Vol. 63, № 4. P. 510–520.
42. Coleman K. M., *Bonds of Danger: Communal Life in the Gladiatorial Barracks of Ancient Rome. The Fifteenth Todd Memorial Lecture*. Sydney : Department of Classics and Ancient History, University of Sydney, 2005. 24 p.

- 43.Coleman K. M., Defeat in the Arena // *The Journal of Roman Studies*. 2018. Vol. 108. P. 1–24.
- 44.Coleman K. M., Fatal Charades: Roman Executions Staged as Mythological Enactments // *Journal of Roman Studies*. 1990. Vol. 80. P. 44–73.
- 45.Doberstein W., The Samnite Legacy: An Examination of the Samnitic Influences upon the Roman State : Master's thesis. Lethbridge : University of Lethbridge, 2014. 112 p.
- 46.Dodge H., Amphitheaters in the Roman World // *A Companion to Sport and Spectacle in the Greek and Roman Worlds* / ed. by P. Christesen, D. G. Kyle. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2014. P. 543–560.
- 47.Fibiger B. P., Review of: Egon Flaig, *Ritualisierte Politik. Zeichen, Gesten und Herrschaft im Alten Rom* // *Historisk Tidsskrift*. 2008. Bd. 108, H. 2. S. 565–570.
- 48.Futrell A., Sex in the Arena // *The Oxford Handbook of Sport and Spectacle in the Ancient World* / ed. by T. Scanlon. Oxford : Oxford University Press, 2021. P. 670–685.
- 49.Gerner D. E., A Matter of Life and Death: Gladiatorial Games, Sacrificial Ritual and Literary Allusion : PhD diss. Nottingham : University of Nottingham, 2010. 198 p.
- 50.Giles R., A Bioarchaeological Evaluation of the Context and Variation in Gladiatorial Trauma : PhD diss. Newcastle upon Tyne : Newcastle University, 2008. 290 p.
- 51.Gruen E. S., Notes on the First Catilinarian Conspiracy // *Classical Philology*. 1969. Vol. 64, No. 1. P. 20–24.
- 52.Junkelmann M., Familia Gladiatoria: The Heroes of the Amphitheatre // *Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome* / ed. by E. Köhne, C. Ewigleben. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2000. P. 31–74.

53. Mañas A., Evolution of the Retiarius Fighting Technique: Abandoning the Net? // *The International Journal of the History of Sport*. 2016. Vol. 33, № 6. P. 693–712.
54. Mañas A., Was Pontarii Fighting the Origin of the Gladiator-Type Retiarius? An Analysis of the Evidence // *The International Journal of the History of Sport*. 2017. Vol. 34, No. 15. P. 1642–1661.
55. Nikolaus J., Cicero and the Opinion of the People: The Nature, Role and Power of Public Opinion in the Late Roman Republic // *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. 2017. Vol. 17. P. 295–315.
56. Pastor M., Las reformas de Augusto en los munera gladiatoria // *Gerión. Revista de Historia Antigua*. 2001. Vol. 19. P. 961–980.
57. Ramsey J. T., A Reconstruction of Q. Gallius' Trial for Ambitus // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1980. Vol. 29, H. 4. P. 402–421.
58. Rocca S., A Jewish Gladiator in Pompeii // *Materia Giudaica*. 2006. № 11. P. 299–306.
59. Stevens J., Staring into the Face of Roman Power: Resistance and Assimilation from behind the “Mask of Infamia” : Undergraduate Honours thesis. Boulder : University of Colorado, 2012. 62 p.
60. Tan J. K., The Ambitions of Scipio Nasica and the Destruction of the Stone Theatre // *Antichthon*. 2016. Vol. 50. P. 70–79.
61. Tataki A. B., Nemesis, Nemeseis, and the Gladiatorial Games at Smyrna // *American Journal of Archaeology*. 2009. Vol. 113, No. 4. P. 639–652.
62. Webber C., Odrysian arms, equipment, and tactics // *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe* / ed. by L. Nikolova. Oxford : Archaeopress, 2003. P. 537–552.
63. Wiedemann T., Single Combat and Being Roman // *Ancient Society*. 1996. Vol. 27. P. 91–105.
64. Athenaeus. *The Deipnosophists* / translated by Gulick C. B., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1927. 533 p.

65. Caesar, Gaius Iulius. *The Gallic War* / translated by Edwards H., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1917. 680 p.
66. Caesar, Gaius Iulius. *Civil Wars* / translated by Damon C., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2016. 416 p.
67. Cassius Dio. *Roman History* / translated by Cary E., Herbert B., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1914. 479 p.
68. Cicero Marcus Tullius. *On Duties* / translated by Miller W., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1913. 464 p.
69. Cicero Marcus Tullius. *Political Speeches* / translated by Douglas H. B., Oxford ; New York : Oxford University Press, 2006. 384 p.
70. Cicero Marcus Tullius. *Speeches: In Vatinius, Pro Sestio* / translated by Gardner R., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1958. 592 p.
71. Cicero Marcus Tullius. *Orations: In Verrem* / translated by Lawrence H. G., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1928. 503 p.
72. Cicero Marcus Tullius. *Letters to Friends* / translated by Shackleton B. D., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2001. 512 p.
73. Cicero Marcus Tullius. *Brutus. Orator* / translated by Hendrickson G. L., Hubbell H. M., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1939. 544 p.
74. Cicero Marcus Tullius. *Philippics 1–6* / translated by Shackleton B. D., revised by Ramsey J.T., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2010. 368 p.
75. Cicero Marcus Tullius. *Tusculan Disputations* / translated by King J. E., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1927. 616 p.
76. Diodorus Siculus. *Library of History* / translated by Walton F. R., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1957. Vol 12. 688 p.
77. Dionysius of Halicarnassensis. *Roman Antiquities* / translated by Cary E., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1937. 533 p.
78. Epictetus. *Discourses* / translated by Oldfather W. A., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1925. 453 p.
79. Florus. *Epitome of Roman History* / translated by Forster E. S., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1929. 480 p.

80. Gaius. *Institutes of Roman Law* / translated by Poste E., Oxford : Clarendon Press, 1904. 712 p.
81. Gaius Suetonius Tranquillus. *Lives of the Caesars* / translated by Edwards C., New York : Oxford University Press, 2008. 432 p.
82. Isidore of Seville. *The Etymologies of Isidore of Seville* / translated by Stephen A., Barney W. J., Lewis, J. A., Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 496 p.
83. Juvenal. *Satires* / translated by Morton Braund S., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2004. 528 p.
84. Titus Livius. *History of Rome* / translated by Foster B. O., Moore F. G., Schlesinger A. C., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1919. Vol 4. 447 p.
85. Oppian. *Halieutica* / translated by Mair A. W., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1928. 574 p.
86. Plinius Secundus. *Natural History* / translated by Rackham H., Jones W. H. J., Eichholz D., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1938. 400 p.
87. Plutarchus. *Lives* / translated by Perrin B., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1914. 581 p.
88. Polybius. *The Histories* / translated by William Roger Paton, revised by Habicht C., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2010. 512 p.
89. Quintilian. *The Orator's Education* / translated by Russell D., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2002. 448 p.
90. Quintus Curtius Rufus. *History of Alexander* / translated by Rolfe J. C., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1946. Vol. 2. 644 p.
91. Sallust. *The War with Catiline. The War with Jugurtha* / translated by Rolfe J. C., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2013. 416 p.
92. Seneca, Lucius Annaeus. *Epistles* / translated by Gummere R. M., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1917. 467 p.
93. Seneca Lucius Annaeus. *Moral Essays: Volume 3. De Beneficiis* / translated by Basore J. W., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1935. 528 p.

94. Seneca Rhetor. *Controversiae. Suasoriae* / translated by Winterbottom M., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1974. Vol. 2. 464 p.
95. Valerius Maximus. *Memorable Doings and Sayings* / translated by Bailey D. R. S., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2000. Vol. 2. 493 p.
96. Varro, Marcus Terentius. *On Agriculture* / translated by Hooper W. D., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1934. 576 p.
97. Vitruvius. *On Architecture* / translated by Granger F., Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1931. 322 p.